

Heder och det civila samhällets metoder

Astrid Schlytter, Devin Rexvid,
Özlem Celepli och Bayan Nasih
Februari, 2011.

INNEHÅLL

UPPDRAGET	3	Projektet Jämställdhet för pappor och pojkar	27
SAMMANFATTNING	4	3.6.1. Projektets kontext	27
KAPITEL 1. INLEDNING	5	3.6.2. Vilka möjligheter att förändra och påverka hade projektet?	28
1.1. Projekten	5	3.7. Gamla och Nya värderingar – ett annat liknande projekt	29
1.2. Syfte	6	3.7.1. Måluppfyllelse för projektet Gamla och Nya värderingar	29
1.3. Indelningen av projekten i tre kategorier	7	3.7.2. Likheter och skillnader mellan projekten	29
1.4. Tidigare utvärderingar av liknande satsningar ..	7	3.8. Attitydförändringar på individnivå – sammanfattande kommentarer	30
1.5. Teoretiska utgångspunkter	8	KAPITEL 4. INFORMATIONSARBETE	32
1.6. Utvärderingsarbetet	10	4.1. Indelning av projekten	32
1.7. Metodologiska överväganden	11	4.2. Alima och Donja	32
1.8. Tillvägagångssätt	12	4.3. Kvinnlig könsstympling – religion eller tradition?	32
1.9. Rapportens upplägg	13	4.3.1. Filmens innehåll	33
KAPITEL 2. INDIVIDUELLT STÖD TILL UTSATTA FLICKOR OCH UNGA KVINNOR	14	4.3.2. Tillgänglighet för målgruppen	34
2.1. Projekten	14	4.3.3. Kommentarer och slutsatser	34
2.1.2. Projekt som inte lyckades få igång avsedd verksamhet	14	4.4. Elektras föräldrar – sista delen i trilogin	34
2.2. Individuellt stödarbete – Elektra och Dalila	14	4.4.1. Elektra Show	34
2.2.1. Jourtelefon och rådgivande samtal	15	4.4.2. Vad handlar Elektras systrar, Elektras bröder och Elektra Show om?	35
2.2.2. Stödpersonsverksamheten	15	4.4.3. Elektra Show – nådde den sina målgrupper?	35
2.2.3. Självhjälpsverksamhet	15	4.5. Informationsarbete – sammanfattande kommentarer	35
2.2.4. Utåtriktat arbete	16	KAPITEL 5 SLUTSATSER	37
2.2.5. Projektens bestående resultat	16	5.1. Har nya verksamheter etablerats?	37
2.3. Om projektet SystraMi	16	5.2. Har projekten lämnat andra spår efter sig? ..	37
2.4. Övergripande slutsatser om individuellt stödarbete	17	5.3. Vilka metoder har projekten använt och vilka har varit framkomliga?	37
KAPITEL 3. ATTITYDFÖRÄNDRINGAR PÅ INDIVIDNIVÅ	19	5.4. Informationsarbete	38
3.1. Projekten	19	5.5. Vilka hinder har projekten stött på?	39
3.2. "Att göra"-metoder	19	5.6. Hur många har projekten nått?	40
3.3. Förändringar av värderingar genom föreläsningar och dialog	20	5.7. Allmänna rekommendationer	41
3.4. Sharaf Hjältar	20	REFERENSER	43
3.4.1. Verksamhetens metoder	20	Övrigt	45
3.4.2. Antal utbildade och aktiva	21	Författarna ansvarar för analys och slutsatser.	
3.4.3. Hinder för verksamhetens utveckling	21		
3.4.4. Mål i förändringsarbetet	21		
3.4.5. Deltagarnas erfarenheter	22		
3.4.6. Deltagandes föreställningar om heder, oskuld och manlighet	23		
3.4.7. Slutsatser	25		
3.5. Projektet I hederns namn	25		
3.5.1. Projektets erfarenheter	25		
3.5.2. Slutsatser	27		

UPPDRAGET

Arvsfonden stödjer ideella föreningar och andra icke-vinstdrivande organisationer som vill pröva nya idéer för att utveckla verksamheter för barn, ungdomar och personer med funktionsnedsättning på deras egna villkor. Arvsfonden vill ge organisationerna möjlighet att pröva nya idéer som kan utveckla verksamheten inom olika områden. Under perioden 1997–2007 beviljade Arvsfonden bidrag till 22 projekt som rör flickors och pojkars villkor som följd av att de har hamnat i kläm mellan två kulturer. En majoritet av projekten rör ungdomars utsatthet som följd av att de utsatts för hedersrelaterat förtryck och våld. Totalt beviljade Arvsfonden närmare 15 miljoner kronor till dessa projekt. Astrid Schlytter, docent i rättssociologi och universitetslektor vid institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet, har haft uppdraget att utvärdera projekten.

Syftet med utvärderingen är att ta tillvara de erfarenheter och kunskaper som görs i tjugotvå projekt som beviljas bidrag för att arbeta med hedersrelaterat våld.

De frågor Arvsfonden ville att utvärderingen skulle besvara var

- Vilka spår lämnar Arvsfondens pengar och under vilka betingelser lämnar pengarna spår?
- Vilka framkomliga vägar och vilka hinder stöter projekten på i sitt arbete?
- Hur upplever målgrupperna insatserna?
- Hur många har varit verksamma eller deltagit i den aktuella verksamheten? Och vilka eventuella kostnadsbesparingar kan göras med hjälp av erfarenheter från projekten?

Flera personer har varit engagerade i utvärderingen. Förutom Astrid Schlytter har fyra forskningsassistenter, Özlem Celepli, Liv Kanakura, Bayan Nasih och Devin Rexvid, och fem studenter, Sara Hallén, Karin Larsson, Christina Oulis, Kristina Söderbom och Emma Westergren, deltagit. Studenterna deltog genom sina c-uppsatsarbeten. Inom ramen för utvärderingsarbetet har två rapporter producerats, förutom den här rapporten också rapporten *Elektra – ett projekt mot hedersförtryck och våld*¹. Författare till den senare är Astrid Schlytter och Liv Kanakura. Författare till den här rapporten är Astrid Schlytter, Devin Rexvid, Özlem Celepli och Bayan Nasih.

¹ Finns tillgänglig på Arvsfondens webbplats.

SAMMANFATTNING

Eftersom Arvsfonden stödjer projekt som är nyskapande och som vill pröva nya idéer och metoder är projektens metod- och kunskapsutvecklande arbete ett centralt perspektiv i utvärderingen. En del av det som frivilligorganisationer gör kan en myndighet inte göra, vilket innebär att de projekt som den här utvärderingen handlar om, kan ha stor betydelse för att utveckla metoder ur ett metodutvecklingsperspektiv. Av den anledningen lyfter vi fram särskilt projektens metod- och kunskapsutvecklande insatser och om projekten lett till mer bestående verksamheter. Vi lägger i utvärderingen stor vikt vid målgruppens erfarenheter.

Vi har kombinerat bredd och djup i utvärderingsarbetet. Å ena sidan ingår alla projekt i utvärderingen, å andra sidan är det några av projekten som analyseras mer ingående. Detta har i första hand varit möjligt för pågående eller nyss avslutade projekt. Det har för enstaka av projekten varit möjligt att följa förändringar över tid. Projekten drivs av olika typer av organisationer och vi delar in projekten mot bakgrund av deras syften, målgrupper och metoder i tre kategorier:

- Den första gruppen vill ge utsatta individer stöd och hjälp.
- Den andra gruppen vill ge individer utrymme för att testa och förändra egna normer och värderingar.
- Den tredje gruppen vill bedriva ett informationsarbete.

En övergripande slutsats av det individuella stödarbetet är att detta är ytterst krävande, och att det behöver ledas av personal med professionell bakgrund och som är avlönad. För att kunna ge den enskilda flickan eller kvinnan stöd är det nödvändigt att skapa en relation till henne; hon måste bli sedd och trodd och kunna lita på den som vill ge henne stöd. Vidare kräver detta arbete stor flexibilitet i de metoder som används. Det var bara tre av de sju projekten i den här kategorin som lyckades få igång det avsedda stödarbetet. Dessa tre projekt lever idag vidare. Två av dem ligger till grund för och har vidareutvecklat ett så kallat skyddat boende. Det tredje har lett till en mindre och mer avgränsad verksamhet.

Ungefär hälften av projekten i den andra kategorin – attitydförändringar på individuell nivå – hade flickor som den främsta målgruppen och dessa projekt var genomgående kortvariga. Metoderna som användes

gick ut på att skapa villkor för förändringar av flickornas självförtroende och självkänsla genom att de fick lära sig en färdighet, som att simma eller att boxa. De projekt som riktade sig till båda könen, dock främst pojkar och män, tog sikte på att förändra genom samtal och föreläsningar och dessa projekt var genomgående ganska omfattande. Av de teman som diskuterades verkar kravet om att flickan och den unga kvinnan ska vara oskuld vid äktenskapets ingående vara det som det var svårast att förändra.

Projekten i den tredje kategorin använde olika metoder och uttrycksformer, dels konstnärliga som film och teater, dels mer traditionella som föreläsningar och diskussioner. De konstnärliga formerna visade sig vara viktiga inte bara för att de når många, utan för att de visualiserar omständigheter på ett annat sätt än en föreläsning.

Sammantaget har de utvärderade projekten testat metoder såväl för förebyggande arbete som för att stödja utsatta individer. Det förebyggande arbetet har varit både individinriktat och mer allmänt. Den kunskap som projekten som helhet står för är stor och viktig. Detta är kunskaper som den offentliga sektorn bör använda sig av.

KAPITEL 1. INLEDNING

1.1. Projektet

Ur ett internationellt perspektiv ligger Sverige i framkanten vad gäller att förverkliga FN:s människorättskonvention liksom FN:s kvinno- och barnkonvention. Det är bland annat mot den här bakgrunden som många människor har immigrerat till Sverige och konflikter knutna till kvinnor och barns mänskliga rättigheter har fått ny aktualitet i Sverige. Ett område för dessa konflikter rör det som i den här utvärderingen benämns våld och förtryck i hederns namn. Heder kan enbart män ha och har att göra med mäns anseende och status i andra mäns ögon. Mäns heder är knutet såväl till vem han gifter sig med som till närstående kvinnors, systrars och döttrars beteenden. Om unga män ska kunna gifta sig med unga kvinnor som inte har haft sexuellt umgänge behöver dessa kvinnors bröder och fäder kontrollera dem. Heder är en absolut enhet, det är något män och släkten har eller inte har.² Sålunda kan en enskild kvinnas beteende eller rykte bringa hennes närstående män, liksom hela släkten, i vanheder. Jungfruns symboliska kraft påverkar flickors liv från barnsben och innebär stora sociala begränsningar under uppväxten och ofta också i valet av äktenskapspartner.³

Den här utvärderingen rör verksamheter i regi av frivilligorganisationer som haft som mål att stärka flickors och unga kvinnors villkor genom att

- ge enskilda utsatta stöd och skydd
- vidga flickors handlingsutrymme
- förändra bröders, fäders och berörda flickors och unga kvinnors egna värderingar
- informera.

Utvärderingen bygger på 22 projekt som bedrevs under åren 1997–2009. Detta innebär att projekten planerades och genomfördes under en period när fyra mord i hederns namn fick stor massmedial uppmärksamhet. Det första av dessa skedde år 1996. Den 15-åriga flickan Sara Abed Ali mördades av sin bror och kusin. Mordet var väl planerat och gärningsmännen anmälde sig själva till polisen. Bland annat av dessa skäl kom debatten i massmedia att handla om detta var ett mord som skiljde sig från andra mord på jämnåriga flickor. Detta var delvis en ideologisk debatt⁴ och det var efter

mordet på Pela Atroshi 1999 och på Fadime Sahindal 2002 som mord och våld i hederns namn blev en statlig angelägenhet.⁵ Av betydelse i detta sammanhang var att FN 2002 synliggjorde hedersrelaterat våld som en del av det patriarkala våldet mot kvinnor.⁶ Med utgångspunkt i denna resolution hölls i Stockholm 2004 den internationella konferensen *Combating Patriarchal Violence Against Women – Focusing on Violence in the Name of Honour*, där flera FN-rapportörer deltog.⁷ Efter mordet 2006 på Abbas Rezaii skapades via den massmediala bevakningen medvetenhet om att också män kan drabbas av det hedersrelaterade våldet. Abbas Rezaii hade en relation med en ung kvinna och han mördades i hennes hem.⁸

Sammantaget bidrog debatten kring de omnämnda morden och FN:s ställningstagande till ny förståelse på samhälls nivå om hedersförtryck som fenomen. Dessa förändringar i den allmänna förståelsen märks också på hur projekten i den här utvärderingen beskriver hedersrelaterat kontroll av flickor och kvinnor. I linje med att fenomenet heder under 2002 blev en samhällelig angelägenhet, nämner projekten som startade under åren 2002–2007 hedersrelaterat förtryck och våld explicit. I de sex projekten från åren 1997–1998, används beskrivningar om flickors utsatthet som följd av att de kommer i kläm mellan två kulturer.

Eftersom hedersrelaterat förtryck och våld är en social problematik som har vissa särskilda kännetecken, har det visat sig att myndigheters gängse metoder är otillräckliga.⁹ I detta perspektiv kan de projekt som denna utvärdering rör, komma att påverka metodutvecklingen, inte bara för det frivilliga arbetet utan också för myndigheters. Detta är i enlighet med Arvsfondens intentioner, som är att stödja projekt som är nyskapande och som vill pröva nya idéer och metoder.

De organisationer som står bakom projekten är organisationer som initierades med anledning av att förtryck och våld i hederns namn blev ett samhällsproblem. Hit hör Tjejers rätt i samhället (Tris) i Uppsala och föreningen Glöm aldrig Pela och Fadime i Stockholm. Tris startade sin verksamhet i

2 Wikan 2003; Kurkiala 2005

3 Schlytter 2010

4 Ekström 2009; Kurkiala 2005

5 Ju 04.17, november 2004; Skr S2007/08:39; Skr 2009/10:229

6 UN Document E/CN.4/2002/83

7 Regeringskansliet 2005

8 Göta hovrätt, Mål B 1339-06

9 Schlytter 2004; SOU 2005:81; Sjöblom 2006; Schlytter & Linell 2008; Ungdomsstyrelsen 2009:5; Rikspolisstyrelsen 2009.

Uppsala 2002¹⁰ och ville med projektet *Donja*, belysa anledningarna till mordet på Fadime Sahindal, som var uppväxt i Uppsala. Glöm aldrig Pela och Fadime bildades 2001 och som framgår av namnet, med anledning av mordet på Pela Atroshi och Fadime Sahindal. Föreningen ville genom projektet *Abbas Bröder* ge stöd till utsatta pojkar och unga män.

Vidare var det redan existerande organisationer, som på olika sätt främjar barn, ungdomars och kvinnors intressen, som vidgade sin verksamhet till att också omfatta de nya sociala frågorna. Kvinnors Nätverk bildades 1994 och mötte genom sin verksamhet flickor och unga kvinnor som var utsatta för hedersrelaterade begränsningar. År 2002 startade föreningen stödverksamheten *Dalila* för utsatta flickor och 2007 den öppna verksamheten *SystraMi*. Kvinnojouren Ada i Göteborg ville med projektet *Kvinnojour för tonårstjejer* inkludera tonårstjejer, bland annat flickor som lever i vad som beskrivs som starkt patriarkala familjer, i sin verksamhet. Hallands kvinnojourer engagerades med anledning av att det fanns stora konflikter på flera gymnasieskolor i Halmstad¹¹ och startade projektet *I hederns namn*. Vidare ingår i denna grupp en boxningsklubb i Eskilstuna som startade projektet *Boxningsskola för tjejer med invandrarbakgrund*, Fryshuset i Stockholm som 2002 startade projektet *Elektra* för att bland annat driva en stödverksamhet för flickor och att vara en kunskapsbank och bedriva attitydförändringsarbete, samt föreningen Barnens rätt i samhället (Bris) i Malmö, som genom projektet *Alima* hade ambitionen att förbättra utsatta flickors tillvaro och att sprida kunskap om deras villkor till de sektorer som kommer i kontakt med de aktuella flickorna. Fryshusets *Elektra*-projekt kom att generera flera projekt, som *Sharaf Hjältar* som riktar sig till unga män med rötter i hederskulturen och teaterprojektet *Elektras föräldrar* som var en fortsättning på två teaterpjäserna *Elektras Systrar* och *Elektras Bröder*. Till denna grupp hör också projektet *Möte på lika villkor* i regi av Fritidsforum, Riksförbundet Sveriges fritids- och hemgårdar.

Utöver detta kom flera organisationer bildade på etnisk eller religiös grund¹² att starta projekt. Dessa är Islamic Center, Örebro Muslimska Ungdomsförening, Kurdistans Kvinnoförbund i Sverige, Syrianska/ Arameiska Akademikerförbundet, Syrisk ortodoxa kyrkan och Internationellt Kvinnocentrum att starta projekt. De två förstnämnda organisationerna drev

projekt för att sprida kunskap om religiösa eller kulturella traditioner. Projektet *Slöja eller Avslöja?* i regi av Islamic Center i Malmö avsåg informera om de religiösa skälen till varför flickor och unga kvinnor bär slöja. Projektet *Kvinnlig könsstympning – religion eller tradition?* som drevs av Örebro Muslimska Ungdomsförbundet ville informera svenska allmänheten om att islam inte påbjuder kvinnlig könsstympning och muslimer som tror att religionen påbjuder detta, om att den inte gör det. Föreningarna Kurdistans Kvinnoförbund i Sverige respektive Syrianska/ Arameiska Akademikerförbundet och Syrisk ortodoxa kyrkan drev projekt riktade till den egna etniska gruppen. De två sistnämnda organisationerna stod bakom projektet *Gamla och Nya värderingar* som ville föra fram budskapet att den syrisk ortodoxa kyrkan inte accepterar någon form av våld och förtryck mot kvinnor och flickor, samt förebygga förekomsten av hedersförtryck inom den syrisk ortodoxa kyrkan. Ambitionen med projektet *Jämställdhet bland pappor och pojkar* i regi av Kurdistans Kvinnoförbund i Sverige var att ändra pappors och pojkars värderingar knutna till den egna familjen. Den sista organisationen i denna grupp är Internationellt kvinnocentrum som bildades 1995 och som med projektet *Utsatta tjejer i kulturkrock* ville starta en stödverksamhet för flickor och unga kvinnor.

De projekt som omfattas av den här utvärderingen framgår av översikten på sidan nio.

Det totala beloppet som Arvsfonden fördelade på dessa 22 projekt var närmare 15 miljoner kronor. De organisationer som haft två eller flera projekt är Fryshuset och Kvinnors Nätverk, och det är också dessa organisationer som har fått mest i ekonomiskt bidrag, för Fryshuset handlar detta om 12 115 000 kronor och för Kvinnors Nätverk 4 740 000 kronor.

1.2. Syfte

Arvsfonden stödjer ideella föreningar och andra icke-vinstdrivande organisationer som vill pröva nya idéer för att utveckla verksamheter för barn, ungdomar och personer med funktionsnedsättning på deras egna villkor. Arvsfonden vill ge organisationerna möjlighet att pröva nya idéer som kan utveckla verksamheten inom olika områden. Syftet med utvärderingen är att ta tillvara de erfarenheter och kunskaper som görs i tjugotvå projekt som fått bidrag för att arbeta med hedersrelaterat våld. Eftersom Arvsfonden stödjer projekt som är nyskapande och som vill pröva nya idéer och metoder, är projektens metod- och kunskapsutvecklande arbete ett centralt perspektiv i den här utvärderingen. Resultaten av

10 Föregångaren till organisationen hette Kvinnors råd, och det var den organisationen som startade 2002.

11 Projektet *I hederns namn* är en fortsättning på projektet SKRUV som drevs av samma organisation och i samma områden. Detta senare projekt ingår i utvärderingen av Eriksson & Berg 2010.

12 Barth 1969/1998

projekten beträffande antal personer som engagerades och hur målgruppen upplever insatserna är relevanta såväl ur ett metodperspektiv som för att bedöma projektens resultat. Vi lägger i utvärderingen stor vikt vid målgruppens erfarenheter av projekten och våra centrala frågor är följande:

- Har nya verksamheter etablerats?
- Har projekten lämnat andra spår efter sig?
- Vilka metoder har projekten använt och vilka har varit framkomliga?
- Vilka hinder har projekten stött på?
- Hur många har projekten nått?

Mot bakgrund av projektens metoder i kombination med syfte och målgrupper indelar vi projekten i tre kategorier. Det är de projekt som avsåg bedriva

- individuellt stödarbete
- attitydförändringsarbete på individnivå
- informationsarbete.

Anledningen till den här indelningen är att vi antar att det finns likheter i metodutvecklingsavseende, beroende på målgrupp och på verksamhetens syfte. Detta ger oss möjlighet att reflektera över metoder såväl utifrån verksamhetens art som utifrån ett målgruppsperspektiv.

1.3. Indelningen av projekten i tre kategorier

Två av projekten, Elektra och Alima, var stora och hade som ambition att bedriva flera olika verksamheter. Elektra avsåg bedriva ett individuellt stödarbete för flickor och unga kvinnor, opinionsbildning i form av teater samt ett attitydförändringsarbete riktat i första hand till pojkar och unga män. Också Bris-projektet Alima åsyftade att ge flickor och unga kvinnor ett individuellt stöd, förutom att påverka kunskapsnivån bland myndighetspersoner och ungdomar. Båda projekten hamnar sålunda i flera av de tre ovan nämnda kategorierna.

Projekt som tog sikte på att ge individuellt stöd till individer som utsätts för förtryck och våld i hederns namn är: *Kvinnojour för tonårstjejer, Utsatta tjejer i kulturkrock, Alima, Abbas Bröder, Dalila, Elektra* och *SystraMi*.

Projekt som hade som mål att ge utrymme för den enskilda att testa och förändra egna normer och värderingar är: *Friskvård för tjejer, Rätt till eget liv, Hisingens världsakademi, Media mot hedersvåld, Boxningsskola för tjejer, Ledarutbildning för tjejer, Möte på lika villkor, I hederns namn, Gamla och Nya värderingar, Jämställdhet för pappor och pojkar, Elektra* och *Sharaf Hjältar*. De tillvägagångssätt som

användes var i huvudsak av två slag. För det första skulle deltagarnas självförtroende höjas genom att de lärde sig en färdighet, som simning eller hantverk. Denna grupp består av de sex första av de nyss nämnda projekten. För det andra skulle förändringar nås genom samtal och föreläsningar.

Projekt som avsåg bedriva ett informationsarbete är: *Donja, Alima, Slöja eller Avslöja?, Kvinnlig könsstymning – religion eller tradition?* och tre teaterföreställningar, där de två första, *Elektras systrar* och *Elektras Bröder*, ingick i projektet *Elektra*, medan det tredje, *Elektras föräldrar*, var ett eget projekt. Metoderna som användes i detta sammanhang kan räknas till två olika, dels föreläsningar och diskussioner, dels teater och film.

1.4. Tidigare utvärderingar av liknande satsningar

De utvärderingar som är av intresse i det här sammanhanget är utvärderingar av projekt i regi av frivilligorganisationer som rör hedersrelaterat förtryck och våld, framför allt resultat i metodutvecklande avseenden. Vi avgränsar sålunda mot utvärderingar av verksamheter som drivits enbart i statlig, kommunal eller privat regi. Ytterligare en avgränsning är att vi i första hand tar upp nationella utvärderingar. Socialstyrelsen sammanfattade 2006 kunskapsläget i fem europeiska länder avseende hedersrelaterat våld. Den viktigaste slutsatsen är att de aktuella verksamheterna inte är tillräckligt systematiskt utvärderade för att det ska gå att bedöma om insatserna är framgångsrika eller inte.¹³ Därefter gjorde Socialstyrelsen en uppföljningsstudie av skyddade boenden för flickor och kvinnor utsatta för hedersrelaterat våld. Utvärderingen bygger på intervjuer med våldsutsatta personer som bor på olika skyddade boenden. Den dominerande insatsen som erbjudits de allra flesta var stödsamtal och hjälp med att ta kontakt med myndigheter och företag. Vissa hade även fått hjälp genom psykologsamtal, även om detta i de allra flesta fall endast handlade om några enstaka samtal. Mycket av hjälpen handlade om praktiska vardagliga saker. Vad gällde olika gruppaktiviteter så hade deltagandet bland kvinnorna varit begränsat. Andra viktiga resultat är att de intervjuade ofta längtar efter familjen, framför allt de yngre syskonen, och att de räknade olika hjälpare och personal på boendena till viktiga personer i sitt nätverk.¹⁴

Enligt utvärderingen av regeringens insatser mot

13 Håkansson 2006

14 Håkansson 2007

hedersrelaterat våld under åren 2003–2007¹⁵ har att inriktningen på det nationella arbetet framför allt varit förebyggande. De viktigaste syftena har varit att bidra till ökad kunskap om hedersrelaterat våld och höja kompetensen inom myndigheter som kommer i kontakt med problematiken. Utvärderingens övergripande slutsats är att satsningarna har bidragit till att legitimera hedersrelaterat våld som samhällsproblem, och till att etablera ett nytt policyområde med delat ansvar för myndigheter, kommuner och frivilligorganisationer.¹⁶ Slutsatserna i utvärderingen av regeringens satsningar under åren 2004–2010:

- Det är en angelägen uppgift som inte kan vara tidsbegränsad att förebygga våld mot kvinnor och hedersrelaterat våld och förtryck och hjälpa dem som utsatts.
- Det mesta som görs ute i praktiken följs inte upp eller utvärderas på något systematiskt sätt.
- Praktikerna saknar i stor utsträckning konkret kunskapsbaserad vägledning om vilka arbetsmetoder som fungerar bäst för att åtgärda problem i de enskilda fallen.

Det finns inga europeiska utvärderingar som ger vägledning och inga svenska utvärderingar alls. Nästa steg måste vara att göra ”gedigna” utvärderingar i Sverige av de olika arbetsmetoder som tillämpas.¹⁷

Slutsatser av de ovan omnämnda utvärderingarna är att behovet av såväl skyddade boenden som förebyggande arbete är mycket stort, och att detta särskilt gäller metodaspekterna. Ur detta perspektiv är erfarenheterna från de projekt som utvärderas i den här utvärderingen av stort intresse. De kan ge en kompletterande bild av frivilligorganisationers insatser under samma period som de ovan nämnda utvärderingarna omfattar.

1.5. Teoretiska utgångspunkter

Mot bakgrund av att projekten drivs av organisationer inom det civila samhället och att de flesta av projekten direkt eller indirekt rör hederskulturer i ett svenskt sammanhang, är utvärderingens teoretiska utgångspunkt heder och det civila samhället. Vidare har utvärderingen ett ungdomsperspektiv.

När det gäller våld i hederns namn har detta flera gemensamma drag med andra former av våld mot kvinnor, samtidigt som det har ett flertal särskilda karakteristiska kännetecken.¹⁸ Till de senare hör

att det helt centrala i relationen mellan könen är mäns kontroll av flickors och kvinnors sexualitet, att kvinnor har en roll i att reglera och bevaka flickors och kvinnors beteenden, att det ligger kollektiva beslut bakom bestraffning eller åtgärder för att upprätthålla acceptabla beteenden, att kvinnor är potentiella gärningsmän, och att män liksom släkten och familjen kan återfå hedern genom att bestraffa den som har vanhedrat dem.

Ur ett ungdomsperspektiv är flickans oskuld helt centralt. I relationen mellan könen innebär detta att flickan ska vara oskuld vid äktenskapets ingående och att pojken ska gifta sig med en oskuld.¹⁹ Oskuldskravet vilar bara på flickan, det är hon som riskerar att bestraffas om hon har pojkvän eller umgås socialt med pojkar, inte pojkvännen och inte de pojkar hon umgås med. Hennes bröder har inte samma krav på sig som hon har. I mötet med det svenska samhällets värderingar där föräktenskaplig sexualitet är allmänt accepterat kan flickors handlingsutrymme i skolan och på fritiden komma att bli allvarligt begränsad.²⁰ Pojkars handlingsutrymme kan begränsas av att de förväntas kontrollera sina systrar och kvinnliga kusiner²¹ eller av att de själva inte får välja vem de ska gifta sig med.²²

Jungfruns, oskuldens, symboliska kraft gäller för båda könen, och kan anses tillhöra hederskulturens grundläggande del. Oskulden anses vara flickans viktigaste egenskap, och för pojkar och män är den en symbol för manlighet och ingår i den manliga identiteten.²³ Pojkars och mäns status bland andra män²⁴ vilar såväl på närstående flickors och kvinnors oskuld som på att han gifter sig med en oskuld. Även om föreställningarna om oskulden – jungfrun – inte härstammar från religionerna, utan är en del av ett äldre filosofiskt arv²⁵, ingår de i religionerna och legitimeras därmed av dem. På liknande sätt legitimeras oskuldens symboliska kraft av kulturella traditioner.²⁶ En sådan tradition är könsstymning av kvinnor. Könsstymning handlar om att göra ren och åsyftar att begränsa flickans sexuella lust och beteenden.²⁷

Utöver detta spelar familjestrukturer med auktoritära eller patrilineära bindningar en viktig roll.²⁸ Oftast är släkten indelad i två hierarkier: en för män och en för kvinnor, där män är överordnade kvinnor och äldre män är överordnade yngre män och äldre

19 Khan 2006; Mernissi 1992

20 Ghadimi 2007; Schlytter, Högdin m.fl. 2009

21 Suad 1994; Tillion 1966/1983/2007; Kandyoti 2007

22 Schlytter, Högdin & Rexvid 2009

23 Schlytter 2010

24 Noble 2007

25 Grönlén Zetterqvist 2002; Songe Möller 1999

26 Delaney 1987

27 Gruenbaum 2001

28 Kağıtçıbaşı 2007

15 Hanberger, Ghazinour & Mårald 2008

16 Utvärderingen har inte haft fokus på verksamheternas metoder och metodutvecklande arbete.

17 Brå 2010:18

18 Sen 2005

Projekt	Projektägare/Ort	År	Summa
Våld mot unga kvinnor	Kvinnojouren ADA/Göteborg	1997	90 000
Utsatta tjejer i kulturkrock	Internationellt Kvinnocentrum/ Stockholm	1997	100 000
Möte på lika villkor	Fritidsforum/Norrköping, Ste- nungsund, Helsingborg	1997	153 000
Hisingens världsakademi	Föreningen Pannhuset/Göteborg	1997	340 000
Slöja eller Avslöja	Islamic Center/Malmö	1997	100 000
Friskvård, simning	Framtidens Hus/Helsingborg	1998	61 000
Dalila	Föreningen Kvinnors Nätverk/ Stockholm	2002–2004	1 245 000
Kvinnlig könsstympning	Örebro Muslimska Ungdoms- förening/Örebro	2002–2003	370 000
Elektra	Fryshuset/Stockholm	2002–2004 + förstudie	5 150 000
Alima	Bris/Region Syd	2002–2005	2 160 000
Donja	Föreningen TRIS/Uppsala	2004–2006	800 000
Boxningsskola för tjejer med invandrarbakgrund	Eskilstuna boxningsklubb/Eskil- stuna	2005	100 000
Rätt till eget liv	Bildverkstan/Västra Frölunda	2005	200 000
Media mot hedersvåld	Folkrörelsernas medieförening/ Västerås	2005	344 000
I hederns namn	Hallands kvinnojourers länsför- bund/Falkenberg	2006–2008	710 000
Ledarutbildning för tjejer	Hallunda-Norsborgs förenings- råd/Tullinge	2006–2008	1 735 000
Sharaf Hjältar	Fryshuset/Stockholm	2006–2008	3 565 000
Jämställdhet för pappor och pojkar	Kurdistan Kvinnoförbund i Sverige/Stockholm	2006–2008	1 400 000
Elektras föräldrar	Fryshuset/Stockholm	2006–2007	3 400 000
Gamla och Nya värderingar	Syrianska/Arameiska Akade- mikerförbundet och Syrisk ortodoxa kyrkan/ Tumba	2007	216 000
SystraMi	Kvinnors Nätverk/Stockholm	2007–2009	3 495 000
Abbas Bröder	Glöm aldrig Pela och Fadime/ Stockholm	2007	155 000

kvinnor är överordnade yngre kvinnor.²⁹ Oftast är sönerna kvar i familjen medan döttrarna flyttar till en annan familj när de gifter sig.³⁰ Sålunda är det sönerna som ska föra familjens namn vidare och som ska förvalta familjens och släktens intressen. Konsekvenser av detta är att det kan vara svårare för en pojke att bryta med familjen än vad det är för en flicka förutom att han inte samma behov av att göra motstånd mot familjens normer och värderingar som flickor har.

De flesta av projekten som ingår i utvärderingen tar sikte på att beivra konsekvenser på individuell och strukturell nivå av hedersrelaterade normer och värderingar:

- Hur kan man hjälpa de flickor och unga kvinnor som vill eller har brutit med familjen att åstadkomma förändringar i sin livssituation?
- Hur kan man hjälpa pojkar och unga män som utsätts för hedersförtryck?
- Hur kan man få pojkar och unga män att för egen del att överskrida dessa, bland annat genom att ställa sig på sina systrars sida?
- Hur kan man få pojkar och män att anamma jämställdhetsnormer?
- Hur kan man underlätta för flickor att få ett högre självförtroende och en bättre självbild?

Dessa och en lång rad andra hur-frågor är det som ställs och prövas genom projekten. Genomgripande attitydförändring kräver mödosamt arbete och innehållsrika utbildningar som kan påverka deltagarna såväl på ett intellektuellt som på ett emotionellt plan.³¹

Arenan som detta sker inom är det civila samhällets organisationer, som ofta beskrivs som frivilligorganisationer. Benämningen gör att många tror att det arbete som utförs inom det civila samhället är obetalt. Så behöver det inte vara. I utvärderingen förstås det civila samhället som ett fält som utgörs av vad stat, marknad och familj inte är. Det som reglerar individens handlande på detta område skiljer sig från det som råder inom staten, familjen och marknaden.³² Det civila samhällets organisationer kan spela en viktig roll för att lyfta upp nya frågor på samhällsagendan och för att utveckla nya metoder. Ett skäl är att det civila samhällets organisationer inte har samma begränsningar som offentliga verksamheter har. Vad som är möjligt att testa och göra inom den offentliga arenan begränsas bland annat av rättsregler och av hierarkiska organisationsstrukturer.³³ Inom det civila samhället behöver projektutövare inte

ha en formell kompetens eller ha en anställning, vilket krävs inom det offentligas ram. Vidare är det möjligt för projektdeltagare att mötas på mer lika villkor än vad som är fallet inom exempelvis skolan eller socialtjänsten. Detta är exempel på dynamiska faktorer inom det civila samhället som kan främja ett metodutvecklande arbete inom ett så komplicerat område som att förebygga hedersrelaterade värderingar och normer och att beivra våld i hederns namn. Samtidigt är det viktigt att här påpeka att hedersfrågan har en genomgripande betydelse för de som berörs. Dels är det många som kan beröras, dels kan hedersnormerna få stora sociala konsekvenser både för de som följer normerna och de som överträder dem. Detta innebär att projekten ska förhålla sig till en komplex och allvarlig verklighet. Det är mot denna bakgrund som projektens genomförande och metodutvecklande insatser måste förstås.

1.6. Utvärderingsarbetet

Utvärderingen startade 2006 med en separat utvärdering av projektet *Elektra* i regi av Fryshuset. Den här utvärderingen är publicerad i rapporten *Elektra – ett projekt mot hedersförtryck och våld*. Under 2007 fortsatte utvärderingen av de övriga projekten. Den här utvärderingen är baserad såväl på den första utvärderingen av projektet *Elektra* som på den fortsatta utvärderingen av de övriga projekten, alltså på totalt 22 projekt.

Huvudförfattare är Astrid Schlytter. Schlytter har förutom att författa slutrapporten som bygger på en rad delstudier också samlat in och bearbetat empiriskt material. Vidare har Schlytter lagt upp och handlett de fyra forskningsassistenterna i de delstudier som de har genomfört: Devin Rexvid, Özlem Celepli och Bayan Nasih. Liv Kanakura står som medförfattare till rapporten *Elektra – ett projekt mot hedersförtryck och våld*³⁴, och hade huvudansvaret för insamlingen av empirin och författandet av delstudien om *Sharaf Hjältar*. Devin Rexvid har haft huvudansvaret för den efterföljande fördjupningsstudien av *Sharaf Hjältar* och *Sharaf Hjältinnor*. Utöver detta har han sammanställt material och genomfört intervjuer med anledning av utvärderingen av projektet *Gamla och Nya värderingar* samt kompletterat den delstudie som Özlem Celepli gjorde för projektet *Jämställdhet för pappor och pojkar*. Özlem Celepli har dessutom gjort utvärderingen av projektet *Kvinnlig könsstypning – religion eller tradition?* och sammanställt underlagen, inklusive intervjuer, till flera av de mindre projekten.

29 Mernissi 1992; Safilios-Rothchild 1969

30 Kandioty 1988

31 Aronsson & Smedler 1985; Berrol 1984

32 Bauböck 2006; Prop. 2009/10:55

33 Wijkström 2004

34 Finns tillgänglig på Arvsfondens webbplats.

Bayan Nasih genomförde utvärderingen av projektet *I hederns namn*.³⁵ Utöver detta har fem studenter deltagit genom tre c-uppsatsarbeten. De c-uppsatser som använts i utvärderingen är *En kartläggning av Linnamottagningens hedersrelaterade ärende av Kristina Söderbom*, *Elektra Show – en utvärdering om teater som verktyg för dialog* av Karin Larsson & Emma Westergren och *En studie av verksamheten SystraMi* av Sara Hallén och Christina Oulis.

1.7. Metodologiska överväganden

Utvärderingens fokus är projekten och inte organisationerna bakom projekten. Det är inte ovanligt att ett projekt haft en annan finansiering än den från Arvsfonden. Vår utgångspunkt för utvärderingen är respektive organisations projektbidrag från Arvsfonden och inte organisationens samtliga bidrag till samma projekt. Detta är ytterligare en begränsning.

Mot bakgrund av att vi utvärderar projekt och särskilt projektens metodutvecklande erfarenheter, anser vi det angeläget att lyfta upp projektens metoder och deras effekter, i första hand sett ur ett målgruppsperspektiv.³⁶ Ett projekts aktörer är förutom personer som tillhör målgruppen också de som driver projektets verksamheter. Den eller de projektansvariga kan vara andra än de som startat eller driver organisationen. Det är i första hand de som varit involverade i själva projektets genomförande som är av intresse.

Förutom dessa aktörer är projektens metodböcker, dokument och rapporter viktiga informationskällor.³⁷ För de projekt som ska göra en teaterföreställning eller en film är detta en angelägen kunskapskälla. Utöver detta är projektets interna rutiner och dokumentation ett viktigt material. I detta avseende finns stora olikheter mellan projekten. Några har interna rutiner som gör att det går att rekonstruera delar av verksamheten eller enskilda deltagares villkor och utveckling, medan andra inte har detta. Det är framför allt de som har drivit en individuell stödverksamhet som haft en sådan intern dokumentation. Utöver detta är Arvsfondens rutiner som innebär att alla projekt har skrivit projektansökningar och projektrapporter.

För att ta del av aktörernas erfarenheter har vi använt oss av flera olika metoder, där den viktigaste är intervjuer. Att nå deltagare i aktiviteterna har i första hand varit möjligt för de projekt som pågick under utvärderingsperioden. När det gäller målgruppen för

det individuella stödarbetet, som oftast är flickor och unga kvinnor, finns särskilda hinder. Oftast är de i en utsatt situation, förutom att de kan må dåligt, och av dessa skäl inte vill bli intervjuade. Detta betyder inte att alla inte vill eller inte klarar av att intervjuas. I tidigare statliga utvärderingar har några unga kvinnor intervjuats, men det visar sig att det i stor utsträckning är samma kvinnor som deltar i olika undersökningar.³⁸ Vidare är det en erfarenhet med anknytning till detta utvärderingsarbete att unga kvinnor som intervjuats sen kan ångra sig. Av dessa skäl har bara ett fåtal intervjuer med kvinnor som behöver eller får individuellt skydd genomförts. För några av projekten i den här kategorin har vi kunnat kompensera detta med analyser av verksamhetens interna dokumentation i form av anteckningar om kontakter och insatser för de som ingår i verksamheten eller har fått stöd. Detta har vi sammanställt genom olika former för kvantifieringar.³⁹ Vi har också gjort en enkätundersökning bland ett projekts stödpersoner.⁴⁰ För ett av projekten hade vi ambitionen att rekonstruera såväl projektets som andra samhällsaktörers insatser för enskilda flickor som tagit kontakt för att få stöd och skydd. Detta kunde emellertid inte genomföras därför att det skulle ta för mycket av projektledarens tid i anspråk.

För projekt där deltagarna skulle delta i projektet under en längre tid, var vår ambition att göra för- och efterstudier, för att belysa effekter av projektets verksamheter. På grund av att perioden mellan tidpunkten när den enskilda anmälde sig som deltagare och själva deltagandet i verksamheten var ganska kort, visade det sig svårt att göra detta. Dock var det för tre projekt möjligt att belysa förändringar på individnivå över tid, eftersom projekten pågick över en längre tid eller att samma organisation hade olika projekt med liknande verksamheter som avlöste varandra.

Några projekt i regi av olika organisationer har vi betraktat som parallella projekt genom att de rör samma typ av verksamhet för samma målgrupp, eller liknande verksamheter för liknande målgrupper. På detta sätt har vi fått in ett jämförande perspektiv.

Utöver detta har vi gjort djupgående analyser av några projekt, där olika metoder har använts.⁴¹ Det gäller projekten som startade under åren 2002–2007. Detta har att göra med att det var bland dessa projekt

35 Finns tillgänglig på SKRUV-projektets webbplats: www.skruvprojektet.se. SKRUV står för Sveriges kvinnojourers riksförbunds ungdomsverksamhet.

36 Karlsson 1999; Vedung 2002

37 Danielson, Zetterberg & Amnå 2009

38 Information från ansvarige vid två skyddat boenden. Den här erfarenheten har gjort att forskare vid institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet, som är knutet till forskningsområdet hedersrelaterat förtryck och våld i första hand har intervjuat flickor och unga kvinnor när de har varit i samhällets vård i två år. Detta gäller ett pågående avhandlingsarbete, Jemteborn.

39 Larsson, Lilja & Mannheimer 2005

40 Redovisas i rapporten *Elektra – ett projekt mot hedersförtryck och våld*.

41 Danielson, Zetterberg & Amnå 2009

som verksamheten fortfarande pågick eller nyligen hade avslutats när vårt utvärderingsarbete startade. Avslutade projekt, särskilt om de låg bakåt i tiden, påverkade möjligheterna att få tag i informanter. I enskilda fall kunde detta kompenseras av projektets egen dokumentation och utvärdering.

1.8. Tillvägagångssätt

Sammanfattningsvis har vi kombinerat olika metoder samt bredd och djup i utvärderingsarbetet. Förutom individuella intervjuer har vi gjort fokusgruppsintervjuer, textanalyser, deltagande observationer, livslinjekartläggningar, enkäter och kvantifiering av kvalitativa och kvantitativa data. När det gäller projektens deltagare (målgrupper) har 56 individuella intervjuer⁴² och 9 fokusgruppsintervjuer⁴³ med totalt 38 deltagare genomförts. Även kvantitativa metoder har använts för att ta del av deltagares erfarenheter: enkätundersökningar (två verksamheter i samma projekt), analys av frekvensscheman (fyra projekt) och kvantifiering av löpande dokumentation, främst kvalitativa uppgifter (tre projekt).⁴⁴

64 intervjuer har genomförts med projektledare, projektets samarbetspartner eller andra personer som varit engagerade i aktiviteternas genomförande. Några av intervjuerna har genomförts via telefon, enstaka via e-post och de flesta i möte med den intervjuade. De frågor som ställts till projektledare och medarbetare handlade om varför projektet kom till, vilka metoder som var bra och utvecklingsbara och vad den intervjuade anser har fungerat bra respektive dåligt. Vi ställde också projektspecifika frågor. För de projekt som pågick medan utvärderingen gjordes har vi gjort kompletterande intervjuer ett tag efter att projektet avslutades.

I några fall har vi inte fått tag på de företrädare för organisationen eller projektet. Det gäller *Hisingens världsakademi*, *Möte på lika villkor*, *Slöja eller avslöja?*, *Abbas Bröder*, *Rätt till eget liv*, *Friskvård för tjejer* och *Ledarutbildning* för tjejer. Fyra av dessa projekt är från 1997. Vidare är två av projekten från perioden 2002–2007 ganska små. Det tredje från denna period finns det en utförlig utvärdering av, eftersom det har utvärderats löpande under projektets gång.

Samliga intervjuer, såväl individuella som i fokusgrupp, har bandats och skrivits ut. Det empiriska materialet kan sålunda hänföras till olika nivåer inom projekten: dels deltagarnivå, dels projektledare och andra som medverkat i genomförandet, dels

material som producerat inom ramen för projektet, som rapporter liksom film och teater, och dels projektägarens ansökan och rapport till Arvsfonden. Omfånget av det empiriska materialet varierar för projekten, vilket framgår av tabellen nedan. Tabellen utgår från indelningen av projekten i tre grupper utifrån projektens metoder i kombination med syfte och målgrupper: individuellt stödarbete, attitydförändringsarbete på individnivå och informationsarbete. Vi har också delat in det empiriska materialet i fyra nivåer.

	Individuellt stöd	Attitydförändringsarbete	Informationsarbete
Ansökan och rapport till Arvsfonden	Abbas Bröder	Hisingens världsakademi Friskvård för tjejer Möte på lika villkor Rätt till eget liv	Slöja eller Avslöja?
Kompletterande uppgifter i form av samtal med projektledning och samarbetspartner	Utsatta tjejer i kulturkrock Kvinnojour för tonårstjejer	Boxningsskola för tjejer Media mot hedersväld	Alima Elektras systrar
Projektets interna och externa dokumentation	Dalila	Donja Gamla och Nya värderingar Ledarutbildning för tjejer	Kvinnlig könsstympling Elektras Bröder
Projekttagares erfarenheter	Elektra SystraMi	Sharaf Hjältar I hederns namn Jämställdhet för pappor och pojkar	Elektras föräldrar

De projekt där det har gjorts mer djupgående analyser är *Elektra*, *SystraMi*, *Sharaf Hjältar*, *I hederns namn*, *Jämställdhet för pappor och pojkar* och *Elektras föräldrar*. Detta är de projekt som vi förutom intervjuer med projektledare också har intervjuat projektdeltagare. Vi gör också djupare analyser av projekten *Dalila* och *Kvinnlig könsstympling – religion eller tradition?* När det gäller det sistnämnda är skälen att detta är det enda av samtliga projekt som tar upp könsstympling av flickor och att det genom filmerna som projektet producerade går att analysera den väsentliga delen av projektets resultat. För projektet *Dalila* är anledningen att detta projekt ligger till grund

42 Kvale 1997

43 Billinger 2005

44 Larsson, Lilja & Mannheimer 2005

för boendeverksamheten, Linnamottagningen,⁴⁵ som i sin tur drev projektet *SystraMi* samt att projektet tillsammans med en av delverksamheterna inom Elektra-projektet bidrar till fördjupad förståelse för det individuella stödarbetets villkor. Dessutom är det på grund av projektets egen rapport om verksamheten⁴⁶ samt en c-uppsats om det efterföljande skyddade boendets verksamhet under uppstartsperioden, möjligt att göra detta.⁴⁷ Projektet Jämställdhet för pappor och pojkar kan också sägas ha ett parallell-projekt som bidrar till att belysa villkoren för den typ av verksamhet som projektet bedriver. Detta är projektet *Gamla och Nya värderingar*. Dock gör vi ingen egen fördjupad analys av detta projekt, utan använder erfarenheterna från projektet för att problematisera villkoren för etniska organisationer att driva projekt inom ramen för den egna etniska gruppen.

1.9. Rapportens upplägg

De tre nästkommande kapitlen rör projektens resultat utifrån indelningen i individuellt stödarbete, attitydförändringar på individnivå och informationsarbete. I det sista kapitlet görs en punktvis genomgång av utvärderingens resultat.

45 Denna verksamhet erbjuder boende framför allt i form av familjehem, se Jemteborn 2009. Familjehemmen uppfyller inte polisens krav på skalskydd, alltså att det ska finnas en kontroll av vem som går ut och in i boendet, för att räknas som ett skyddat boende. Däremot har verksamheten haft offentliga bidrag, bland annat från länsstyrelsen i Stockholm, för att driva ett skyddat boende och kan i den meningen räknas som ett skyddat boende.

46 Östberg 2005

47 Söderbom 2005

KAPITEL 2. INDIVIDUELLT STÖD TILL UTSATTA FLICKOR OCH UNGA KVINNOR

2.1. Projektet

Individuellt stöd kan mot bakgrund av projektansökningarna beskrivas som en verksamhet som tar sikte på att ge stöd till ungdomar som utsätts för hedersrelaterat förtryck och våld och som anser sig behöva hjälp i denna situation. Verksamheterna riktade sig främst till flickor och unga kvinnor som ”behövde hjälp med sina familjekonflikter”, ”som var tvungna att bryta med sina familjer” och som många gånger inte fick adekvat stöd av socialtjänsten.⁴⁸ Följande sju projekt hade denna ambition: *Kvinnojour för tonårstjejer*, *Utsatta tjejer i kulturkrock*, *Dalila*, *Elektra*, *Alima*, *SystraMi* och *Abbas Bröder*. Det sistnämnda var det enda projektet som i första hand riktade sig till pojkar/unga män.

Projektet *Kvinnojour för tonårstjejer* och *Utsatta tjejer i kulturkrock* startade under 1997, medan de övriga startade mellan 2002 och 2008 och avslutades under perioden 2004–2010. Vidare hade de två förstnämnda projekten, liksom *Abbas Bröder*, relativt sett mindre i projektbidrag från Arvsfonden än de övriga. Av de sju projekten lyckades tre av dem få igång det avsedda arbetet och fyra endast delvis. De senare är *Kvinnojour för tonårstjejer*, *Utsatta tjejer i kulturkrock*, *Alima* och *Abbas Bröder*.

2.1.2. Projekt som inte lyckades få igång avsedd verksamhet

Projektet *Kvinnojour för tonårstjejer* som drevs av kvinnojouren Ada avbröts i förtid. Förutom en jourtelefon dit flickor kunde ringa, skulle den enskilda flickan under en period regelbundet träffa och få hjälp av en person knuten till jouren. Denna person skulle göra detta på sin fritid. Stödpersoner utbildades, men det visade sig att få av stödpersonerna orkade med det omfattande engagemang som krävdes för att ge de berörda flickorna det stöd de behövde. Även projektet *Utsatta tjejer i kulturkrock* som drevs av Internationellt Kvinnocentrum mötte svårigheter, framför allt i att nå flickor inom målgruppen. Denna var unga invandratjejer i behov av psykosocialt stöd för att bearbeta sina trauman från misshandel och våld. Projektet ändrade målgrupp från yngre tjejer till

kvinnor i åldrarna 25–45 år. Även tillvägagångssättet ändrades, från gruppsamtal till individuella samtal. Trots dessa ändringar visade det sig mycket svårt att förverkliga projektet. Dock hade den terapeut som drev projektet kontakt med enstaka unga kvinnor, kontakter som fortsatte efter projekttidens slut.

Det relativt sett stora projektet *Alima* i regi av Bris i Malmö hade kontakt med några tjejer och gav myndighetspersoner råd i enskilda ärenden, men projektet förverkligade inte planerna på att starta en individuell stödverksamhet för utsatta flickor/unga kvinnor. Projektledaren skriver i slutrapporten att anledningen var att de underskattade flickornas utsatthet. ”Flickorna stod ofta i situationer som krävde stora åtgärder där det behövdes kompetens från en rad andra yrkesområden som polis, läkare och psykolog”. *Alima* prioriterade i stället de andra verksamheterna som projektet hade planerat, framför allt utbildningssatsningar i skolor och för myndighetspersoner.

Ytterligare ett projekt, *Abbas bröder*, som hade pojkar och unga män som målgrupp, lyckades inte starta den avsedda individuella stödverksamheten, utan prioriterade opinionsbildning. Projektet *Abbas Bröder* kan betraktas som ett pionjärprojekt med sin riktning på pojkar och unga män som offer för hedersrelaterat våld.

De tre projekt som lyckades bedriva ett individuellt inriktat stödarbete var projektet *Elektra* i regi av Fryshuset och projekten *Dalila* och *SystraMi*, båda i regi av Föreningen Kvinnors Nätverk. *Elektras stödverksamhet* och *Dalila* kan betraktas som parallella projekt. *Elektra* startade sin verksamhet 2001, *Dalila* 2002 och *SystraMi* 2006.

Nedan görs en genomgång av *Elektra* och *Dalila*, därefter av *SystraMi*.

2.2. Individuellt stödarbete – Elektra och Dalila

Elektras stödverksamhet och *Dalila* drevs, som beskrevs inledningsvis, i en period när hedersfrågan fick mycket stor uppmärksamhet i medierna, bland annat som följd av mordet på Pela Atroshi 1999 och mordet på Fadime Sahindal 2002. Detta ledde till att flickor och unga kvinnor hörde av sig till

⁴⁸ *Dalilas* projektansökan

verksamheterna, och att både myndigheter och allmänheten ville veta mer.

Elektras stödverksamhet har utvärderats i rapporten *Elektra – ett projekt mot hedersförtryck och våld* och beskrivs i Fryshusets egen utvärdering *Elektra, en tankesmedja på Fryshuset 2001–2006* av Stefan Kock. *Dalila* har beskrivits genom Marit Östbergs rapport *Jag är min egen person. Utvärdering av Kvinnors Nätverks tjejjprojekt 2001–2004*.

Elektra var ett fyraårigt och *Dalila* ett treårigt projekt. Innehållet i de två verksamheterna hade stora likheter. Båda hade en jourtelefon dit utsatta flickor och unga kvinnor kunde ringa. Också myndighetspersoner, som behövde råd och information, kunde få hjälp i sina ärenden.⁴⁹ Båda projekten gav konkret stöd till utsatta flickor och unga kvinnor. Stödverksamheten hos *Elektra* hade löneanställningar motsvarande en heltid och hos *Dalila* motsvarande två heltider. Samtidigt hade projektet *Elektra* betydligt större ekonomiska bidrag från Arvsfonden än vad *Dalila* hade. *Dalila* verkade genom de aktiva hade större språklig och kulturell kompetens än de aktiva i *Elektra*.

2.2.1. Jourtelefon och rådgivande samtal

Elektra hade en jourtelefon där de anställda varvade att ha jour med att kunna nås även på kvällstid i akuta fall. *Dalila* hade två jourtelefonnummer på kontorstid och kunde även i akuta fall nås på andra tider. Båda verksamheterna utvecklade metoder för att dokumentera inkomna samtal och följa upp ärendena. Under en period på tre och ett halvt år fick *Elektra* åttiotvå ärenden, och i drygt hälften av dem fick den aktuella flickan eller kvinnan stöd och hjälp. Statistikdokumentationen hos *Dalila* visar att sextionio tjejer gick vidare i kontakten med *Dalila* och att man fick nio samtal i veckan. *Dalila* har sålunda haft fler kontakter än vad *Elektra* hade.⁵⁰

De unga kvinnor som sökte hjälp av *Dalila* var mellan tretton och tjugofem år gamla, medan de som sökte stöd hos *Elektra* var genomgående något äldre. Vad gäller kvinnornas bakgrund har projekten liknande erfarenheter. Kvinnorna kom från olika länder och världsdelar, de flesta från Irak, Turkiet och Iran. När det gäller etnisk bakgrund var kvinnor med kurdisk bakgrund överrepresenterade.⁵¹ Nästan alla kvinnor sökte stöd på grund av hedersrelaterade problem.

Dalila sammanfattade sina arbetsmetoder i mötet med de utsatta kvinnorna utifrån tre faser: att

49 Detsamma framgår av en jämförelse mellan *Elektras* och *Dalilas* efterföljande verksamhet Linnamottagningen, Schlytter & Kanakura 2006; Söderbom 2005.

50 Schlytter & Kanakura 2006. Bilden är motsvarande för verksamheten Linnamottagningen, se Söderbom 2005.

51 Schlytter & Kanakura 2006

identifiera problematiken, att lösa den akuta krisen samt att hjälpa kvinnorna att komma vidare i den nya situationen. Projektets metoder är ett resultat av de verkliga situationerna som kvinnorna haft. De arbetssätt som användes inom *Elektra* har stora likheter med de som utvecklades inom *Dalila*.

2.2.2. Stödpersonverksamheten

Stödperson är en person som under en längre period ska ge en flicka eller kvinna stöd, och där omfånget av stödet beror på kvinnans behov och på stödpersonens möjligheter att engagera sig. Stödpersonverksamheten var både hos *Elektra* och hos *Dalila* ideell verksamhet. För att bli stödperson genomgick man en utbildning och fanns intresset kvar efter utbildningen kunde den enskilda eventuellt få ett uppdrag som stödperson. *Elektra* drev under 2002–2005 en framgångsrik stödpersonutbildning. Den omfattade minst 64 personer och en ganska stor andel av dem fick uppdrag som stödperson. I *Elektras* verksamhet hade 23 unga kvinnor stödperson. Hos *Dalila* hade 10 unga kvinnor stödperson.

Stödpersonerna hade en delvis annan roll inom *Elektras* verksamhet än inom *Dalilas*. Hos *Elektra* var detta en insats minst lika viktig som den insats den enskilda kvinnan kunde få via de anställda, medan den hos *Dalila* var ett komplement till det individuella stöd som de anställda gav den enskilda kvinnan. Förutom utbildningen fick stödpersonerna handledning. I den här delen var verksamheten hos *Elektra* mer utvecklad, bland annat genom att stödpersonerna hade tillgång till professionell handledning av två psykologer.

Att ha ett stödpersonsuppdrag var krävande. En genomgång av åtta pågående stödpersonsuppdrag inom *Elektra* tyder på att två förutsättningar är viktiga för att ett uppdrag ska kunna pågå under en längre tid och kännas meningsfullt från bådas sida. Den första förutsättningen har med stödpersonens förutsättningar att göra. Att ha utbildning, arbetslivserfarenhet eller annan erfarenhet underlättar möjligheterna för stödpersonen att klara av sitt uppdrag. Detta var viktigare än stödpersonens etniska bakgrund. Utöver detta behövde stödpersonen regelbundet få handledning (i genomsnitt en gång i månaden) av de två psykologerna. Den andra förutsättningen har med de unga kvinnornas ålder att göra. De yngre hade mer akuta och mer allvarliga problem än de något äldre. De yngre behövde sålunda mer hjälp än vad en stödperson kunde erbjuda.

2.2.3. Självhjälpsverksamhet

Elektra försökte starta en gruppverksamhet där de deltagande unga kvinnorna skulle utbyta erfarenheter

och lära av varandra, alltså en självhjälpsverksamhet. Detta visade sig vara omöjligt att få igång eftersom verksamheten inte fick deltagare. *Elektras* erfarenheter överensstämmer i denna del med erfarenheter som gjordes inom projektet *Utsatta tjejer i kulturkrock*. På grund av karaktären av det hedersrelaterade förtrycket, att hela familjen är involverad och att påtryckningarna på den enskilda är stora, vågar den enskilda inte lita på deltagarna i gruppen. *Elektra* övergick i stället till en gruppverksamhet som en mötesplats för föreläsningar och för att göra saker tillsammans, som att bowla. År 2004 åkte sju tjejer på en tre dagar lång vinterresa till fjällen och sex tjejer på en sommarresa till skärgården. I båda fallen åkte tre stödpersoner och en anställd med.

2.2.4. Utåtriktat arbete

Båda projekten drev ett ganska omfattande utåtriktat arbete i form av föreläsningar och deltagande i massmedier. Verksamheternas kunskaper var efterfrågade och i denna del kan projekten räknas som mycket framgångsrika.

2.2.5. Projektens bestående resultat

Som helhet var båda projekten framgångsrika. Samtidigt var projekten för de som arbetade i dem, såväl frivilliga som anställda, enormt arbetskrävande. *Elektra* valde efter avslutad projekttid att nedprioritera det individuella stödarbetet för de unga kvinnorna. Anledningarna var enligt Stefan Kochs utvärdering flera. En var att verksamheten var mycket krävande för att de aktuella kvinnorna var osäkra och ofta flyttade hem igen ganska snart efter uppbrotten med familjen. En annan anledning var att man ansåg att det var som att ”behandla symtomen, samtidigt som resten av *Elektras* verksamhet syftar till en grundläggande förändring av hela kulturen”.⁵²

Kvinnors Nätverk som drev *Dalila* valde en annan väg, nämligen att starta upp ett boende, Linnamottagningen, som drev en verksamhet där bland annat socialtjänsten kunde placera flickor och unga kvinnor.⁵³ När *Dalila* avslutades fortsatte stödpersonerverksamheten i regi av Föreningen Kvinnors Nätverk. Nästa steg i Kvinnors Nätverks utvecklingsarbete blev projektet *SystraMi*, som drevs som en öppenverksamhet med en del likheter med projekten *Elektra* och *Dalila*.

2.3. Om projektet *SystraMi*

Projektet *SystraMi* var ett komplement till boendeverksamheten i regi av Linnamottagningen.

Syftet med verksamheten var att fylla det omfattande sociala och emotionella tomrum som flickor och unga kvinnor kan ha som lever i en hederskontext och som vill förändra sina villkor. Arbetet bestod i att upprätta en mötesplats och öppen verksamhet för flickor och unga kvinnor i åldrarna 15–30 år. Flickorna och de unga kvinnorna ansågs behöva praktisk hjälp och stödkontakter förutom socialt umgänge. *SystraMi* ville hjälpa den enskilda tjejen att bryta en isolering, förstå sig själv och skapa sig ett nytt socialt sammanhang. Kärnan i verksamheten var att ”vara en träningsplats för sociala relationer”.⁵⁴

Under det sista projektåret var 70 flickor och unga kvinnor inskrivna i verksamheten. Av dessa var 36 nytillkomna under det tredje året. Utöver dessa unga kvinnor som kan räknas som knutna till verksamheten, har de anställda haft kontakt med ytterligare ett stort antal unga kvinnor. Varje månad hade *SystraMi* kontakt med cirka 30 tjejer.

SystraMi bestod av två delar: dels gruppinriktade, dels individinriktade verksamheter. De förra var basen för verksamheten. Gruppverksamheterna (läxhjälp, tjejmiddag, ”drop in” och resor under loven) var fasta och återkommande inslag, framför allt sommarloven. I snitt genomfördes tre aktiviteter per vecka och dessa besöktes i snitt av 5 deltagare. En viktig erfarenhet av gruppverksamheterna är att grupperna behöver vara små. För att alla ska bli sedda av personalen bör gruppen bestå av 4–6 unga kvinnor och två gruppleddare. De individuellt inriktade aktiviteterna bestod av stödsamtal och rådgivning och i snitt tre tjejer i veckan fick sådant stöd. När det gäller loven, särskilt sommarloven, genomfördes resor, bland annat utlandsresor förutom simkurser. Resorna gav deltagarna möjligheter att göra saker tillsammans och därmed lära känna varandra på ett bättre sätt. Aktiviteterna under loven uppskattades särskilt av deltagarna.

Personalens direktkontakt med de enskilda flickorna var omfattande, genom telefon, sms och möten.⁵⁵ Utöver detta satsade personalen för egen del på internutbildningar.

En viktig erfarenhet är att hitta balansen mellan del och helhet, det vill säga den enskilda unga kvinnan i förhållande till andra unga kvinnor i verksamheten och den enskilda gruppverksamhetens roll i förhållande till alla övriga gruppverksamheter. Utgångspunkten är den enskildas behov, samtidigt som hennes behov kan vara så stort att hon behöver alla anställdas uppmärksamhet och stöd, vilket går utöver andra kvinnors behov och verksamheten som

52 Kock 2006 s. 27

53 Jemteborn 2009

54 Projektet *SystraMi*, år 2

55 Hallén och Oulis 2008

helhet. Detta har lett till en insikt om att det är de som leder verksamheten som ska leda kvinnan in i de olika verksamheterna och att det är bättre att börja smalt än att från början delta i många av aktiviteterna. Tjejmiddagar räknas som en lågröskelverksamhet som alla flickor och unga kvinnor oavsett problembild är välkomna till. Vidare är det viktigt att erbjuda flera typer av aktiviteter. Detta kan möta deltagarnas olika behov. Resor och utflykter har visat sig vara viktigt för att bland annat synliggöra och utveckla egna positiva resurser, träna samarbete och öva sociala förmågor. Dock kan inte alla deltagare klara av att genomföra en resa även om gruppen som reser är liten och antalet ledare relativt sett är hög. Det är sålunda inte alla som erbjuds att delta i en resa eller utflykt. Resor och utflykter har varit ett viktigt inslag i verksamheten. Under det andra projektåret genomfördes åtta resor, där två var en vecka långa.

SystraMis verksamhet var stabil i tre avseenden. För det första var två av de anställda i personalgruppen anställda under hela projekttiden och de arbetade dessutom heltid. För det andra var gruppverksamheterna – läxläsning, middag och ”drop in” – återkommande och på fasta dagar i veckan under hela perioden. Detta skapade en förutsägbarhet i verksamheten. För det tredje hade personalen en intern verksamhet i form av möten och löpande dokumentation av sitt arbete. Denna stadga i verksamheten underlättade för personalen att löpande göra justeringar och bättre anpassa aktiviteterna till deltagarnas behov. Exempelvis var antalet olika aktiviteter, enligt personalen, för stort under det första året. Detta korrigerades, vilket ledde till färre aktiviteter och till flera deltagare i varje aktivitet. Som följd av att personalen lärde känna deltagarna bättre, blev inslagen av individuella samtal och stöd större. På detta sätt lärde sig personalen utveckla innehållet i det individuella stödet. Utgångspunkten för verksamheten är att varje kvinna är unik och har unika behov. Den enskilda kvinnan behöver känna att hon kan lita på personalen. Hon kommer från en situation med stor otrygghet och behöver känna att hon kan lita på de som driver verksamheten för att kunna utvecklas genom den. Detta rör kvinnans relationsskapande med projektets personal. Utöver detta behöver kvinnan få hjälp med att lära sig hur hon gör när hon ska skapa relationer till andra människor. Bland annat genom de andra deltagarna i verksamheten och i projektets utåtriktade aktiviteter har hon fått hjälp med det. Det har alltså varit genom att faktiskt få nya relationer och att göra nya saker, som en ny självbild växer fram.

2.4. Övergripande slutsatser om individuellt stödarbete

Det är tre av sju projekt som över en längre tid lyckades bedriva ett individuellt stödarbete. Erfarenheterna från de fyra projekt som antingen inte startade den planerade verksamheten eller som i viss mån kom igång men som backade, är viktiga för att förstå komplexiteten och villkoren för att bedriva ett individuellt stödarbete. Detta innebär att även de projekt som inte nådde de uppsatta målen har bidragit till mer kunskap om villkoren för att bedriva ett individuellt stödarbete. Erfarenheterna från de tre projekt som under en längre tid lyckades bedriva en individuell stödverksamhet är att det behövs en kombination av flera metoder snarare än en specifik metod för att stödja utsatta flickor och kvinnor.

Att skapa relationer

Den enskilda kvinna som vill ha hjälp behöver bli sedd och verksamheten ska utgå från den enskildas behov. Ett nyckelord i detta sammanhang är relationer. Det handlar om relationer i två anseenden. För det första att den enskilda knyter an till någon eller några personer i verksamheten och för det andra att hon får hjälp att lära sig hur hon kan skapa sig nya sociala relationer. Det är i de sociala relationerna som vi lär oss hur vi umgås med varandra och hur vi ska förhålla oss till omvärlden. På detta sätt skapas och omskapas självet⁵⁶. Verksamheten är sålunda en träningsplats där den enskilda kan skapa ett nytt medvetande om sig själv och om världen.

Självhjälpsverksamhet i grupp

Självhjälpsverksamheter i grupp har prövats av flera av projekten och den gemensamma erfarenheten är att den metoden inte fungerar. Detta är en metod som med framgång har använts inom annan kvinnojoursverksamhet. En möjlig slutsats av detta är att verksamma i annat befintligt frivilligarbete för kvinnor inte nödvändigtvis är användbara för kvinnor som utsätts för hedersrelaterat våld och förtryck.

Andra gruppverksamheter

Gruppbaseade metoder är viktiga om de tar utgångspunkt i praktiska saker och aktiviteter. Detta kan vara läxhjälp, simning, gemensamma middagar, bio eller resor och utflykter. Dessa ”att göra” metoder ger den enskilda erfarenheter och kunskaper både genom ord och handling. För att dessa gruppverksamheter ska fungera behöver varje grupp ha ganska få deltagare och mer än en ledare. Dessa

⁵⁶ Grina, Terje (1997): *Det viktiga mötet*. Stockholm: Natur och kulturStern

gruppbaseade aktiviteter är att betrakta som ett komplement till ett individuellt stödarbete.

Stödperson

En metod som har prövats av tre av projekten är stödperson, varav två har gjort det under en längre tid. Att vara stödperson är oerhört krävande. Förutom att stödpersonen får professionell handledning, behöver hon ha kunskaper om hedersrelaterat förtryck och våld, ha mycket tid, ett stort engagemang och ha ”professionella” erfarenheter. Erfarenhetsmässigt var det de som antingen studerade till eller var socionomer, psykologer eller liknande som bäst klarade av att under en längre period vara stödperson. Trots dessa förutsättningar behövde den enskilda kvinnan mer stöd än det en stödperson kunde ge, oftast mycket mera. En slutsats är att en stödpersonsverksamhet inte kan vara ryggraden i en organisations individuella stödarbete. Stödpersonsverksamheten är ett komplement till andra former av stöd.

Navet – de anställda

Nyckelpersonerna i verksamheterna som utvärderades var de anställda. Att vara stödperson, ha gruppaktiviteter och att ha individuella samtal behöver ske under ledning av anställda. Det är de som har möjlighet att överblicka helheten och följa en kvinna under längre tid. De kan ha en mer ”hållande” roll gentemot en enskilda. Det är fråga om ett mentalt hållande genom trygghet och stabilitet så att den enskilda håller kvar sina nya erfarenheter och kan gå vidare.⁵⁷ Det är med andra ord inte möjligt att bedriva ett framgångsrikt individuellt stödarbete för unga kvinnor enbart på oavlönat frivilligt arbete. Detta betyder inte att det senare inte är viktigt, snarare att en förutsättning för att ett sådant frivilligt arbete ska lyckas är att det ingår i ett större sammanhang. Det behövs ett nav, bestående av avlönad personal, som leder verksamheten.

Boende utanför den egna familjen

Inget av de utvärderade projekten drev en boendeverksamhet, det vill säga ett hem där kvinnan kunde bo under en längre tid. *Elektra* hade under en period en ambition att starta ett sådant, men gjorde det inte. Däremot ledde, som nämnts, projektet *Dalila* till att Föreningen Kvinnors Nätverk startade ett. Erfarenheterna av *Dalila*-projektet var att kvinnan också behövde ett ställe att bo under en längre tid, vilket ledde till att enskilda anställda och stödpersoner lät kvinnan bo hemma hos sig

ett tag. Linnamottagningen kom till som följd av erfarenheterna av *Dalila*-projektet och det hade andra finansiärer än Arvsfonden.⁵⁸ Detta betyder att verksamheten *SystraMi* ingick i ett sammanhang där det var möjligt att också erbjuda kvinnan ett boende utanför familjen. En slutsats mot bakgrund av projektens erfarenheter är att ett boende där kvinnan kan bo under en längre period är helt väsentligt i det individuella stödarbetet. För många unga kvinnor är detta en förutsättning för att de ska orka ändra sin situation.

Har projektens metoder och erfarenheter förts vidare?

Svaret på frågan om projektens arbeten och metoder har förts vidare är både ja och nej. Mot bakgrund av den här utvärderingen är det möjligt att se erfarenheterna av de sju projekten som en helhet och då framkommer att det skett en metod- och erfarenhetsutveckling från de två första projekten som startade 1997 till de senare projekten *Elektra*, *Dalila* och *SystraMi*.

Vidare har projektens erfarenheter förts vidare i och med att projektet *Dalila* ledde till boendeverksamheten Linnamottagningen, som efter ett tag behövde komplettera sin verksamhet och därför startade projektet *SystraMi*. Även om *Elektra* lade ned den individuella stödverksamheten för flickor, startades en mindre verksamhet, där *Elektra* hjälper unga kvinnor som tar kontakt med *Elektra* att komma i kontakt med andra verksamheter som kan vara till hjälp för dem.

⁵⁷ Grina 1997

⁵⁸ Linnamottagningen har bland annat finansierats av Stockholms stad och Länsstyrelsen i Stockholms län, förutom genom de uppdrag som den fått av olika kommuners socialtjänst.

KAPITEL 3. ATTITYDFÖRÄNDRINGAR PÅ INDIVIDNIVÅ

3.1. Projekten

De projekten i den här utvärderingen som ville ge utrymme för den enskilda att testa och förändra egna normer och värderingar, inklusive den egna självbilden är: *Friskvård för tjejer, Rätten till eget liv, Hisingens världsakademi, Media mot hedersvåld, Boxningsskola för tjejer, Ledarutbildning för tjejer, Möte på lika villkor, I hederns namn, Gamla och Nya värderingar, Jämställdhet för pappor och pojkar* och *Sharaf Hjältar*. Vi har delat in projekten i två grupper. Den ena består av de projekt som vill åstadkomma förändringar genom att deltagarna får lära sig en viss färdighet och den andra består av de som använder metoder som föreläsningar och samtal.⁵⁹

3.2. "Att göra"-metoder

Idén bakom "att göra"-metoderna är att individen genom att lära sig en färdighet kan stärka sitt självförtroende och självkänsla, och att detta är en plattform för förändringar för individen. För att kunna lära sig en färdighet behövs kunskaper, dock är målet att behärska en färdighet, som simning, boxning, friskvård, medieteknik, hantverk eller att leda en grupp. Målgruppen var i samtliga projekt, så när som ett, ungdomar och i första hand flickor. I ett av projekten var målgruppen ungdomsledare, där syftet var att de skulle lära sig uppmärksamma och uppmuntra flickor att delta i gruppverksamheter. Vidare riktade sig projekten till ungdomar som enligt projektansökningarna riskerar att hamna i ett utanförskap som följd av faktorer som bostadssegregation, utländsk bakgrund eller kön.

De flesta av projekten var ettåriga och hade begränsade ekonomiska resurser. Ett av projekten var mer omfattande än de andra. Detta var *Ledarutbildning för tjejer*, som pågick i tre år 2006–2008 och som hade en kommunal samarbetspartner samt flera finansiärer. Utgångspunkten för projektet var att många flickor och unga kvinnor som deltar i gruppverksamheter behöver få möjlighet att själva kunna leda en sådan. Förutom att genomföra en sådan utbildning för drygt 40 unga

kvinnor har projektet utvecklat en metodbok för hur sådana utbildningar i fortsättningen bör göras.⁶⁰

Fortsättningsvis lyfter vi upp två mindre projekt, nämligen *Boxningsskola för tjejer* och *Media mot hedersvåld*. Syftet med boxningsprojektet var "att ge tjejer med invandrabakgrund kroppslig och själslig styrka genom träning – en träning som höjer självförtroendet och medvetandet om den egna kroppens möjligheter och begränsningar". Syftet med medieprojektet var att utbilda ungdomar i medieteknik och bygga upp en ungdomsredaktion som i radion skulle diskutera hedersrelaterade problem.

Boxningsprojektet genomfördes i form av en boxningsskola, som sköttes av tre tränare. 18 flickor deltog. Träningspassen var två timmar mitt på dagen på lördagar och på detta sätt anpassades verksamheten efter föräldrarnas villkor och krav. Den grupp som började fullföljde utbildningen utan avhopp. Under utbildningen lärde sig flickorna självförsvar och grundläggande boxningsteknik. Två självförsvarsutbildningar anordnades, en i mitten och en i slutet av projekttiden. Deltagarna fick också en föreläsning om kost och matvanor. Flickorna stärktes fysiskt och mentalt. Många av de deltagande flickorna var kontrollerade av sina familjer och hade ett begränsat rörelseutrymme, och flera började ifrågasätta dessa begränsningar. Även om projektet inte lyckades fortsätta med en ny grupp, var de metoder som användes utvecklingsbara. Bland annat blev projektet en positiv förebild för en boxningsklubb i Göteborg och projektledaren, som flyttade till annan ort, tog med sig erfarenheterna till en liknande verksamhet där.

Det andra exemplet på ett lyckat projekt är *Media mot hedersvåld*. Enligt projektrapporten deltog 16 invandrarungdomar varav 11 var flickor. Förutom en medieutbildning har deltagarna byggt upp en redaktion. Ungdomarna producerade 27 timmar radio i programmet "Kulturkrock" och det sändes i flera närradiostationer. Programmen handlade uteslutande om hedersrelaterat våld och dess konsekvenser. Ungdomarna ifrågasatte mediernas bild av det hedersrelaterade våldet, vilket ledde till en artikelserie i Västmanlands läntidning. Ungdomarna

⁵⁹ När det gäller de senare är det insamlade empiriska materialet betydligt större än för projekten i den andra gruppen, där vi för tre av projekten enbart hade tillgång till projektansökan och avrapporteringen till Arvsfonden.

⁶⁰ Ledarutbildning. En metodbok för att utveckla självkänsla hos unga, 2009

intervjuade rektorer på friskolor runt om i Västerås och gjorde reportage om olika projekt som arbetade med hedersrelaterade frågor i Västmanland. Det som fungerade mindre väl var enligt en av de ansvariga ”att skapa och organisera en redaktion efter projektet, en redaktion som kunde fortsätta sändningarna”.

Förutom ledarutbildningsprojektet är projekten *Boxningsskola för tjejer* och *Media mot hedersvåld* exempel på lyckade och för de involverade ledarna mycket krävande projekt. Projekten skapade en arena för ungdomarna, i första hand flickor, där de fick utveckla och använda sina förmågor.

3.3. Förändringar av värderingar genom föreläsningar och dialog

Nästan alla projekten i denna kategori var pågående eller nyss avslutade när utvärderingsarbetet startade. Detta är en av anledningarna till att det empiriska materialet är betydligt större för dessa projekt än för projekten med ”att göra”-metoder. En intressant aspekt för dessa projekt är att pojkar och män är en central målgrupp. Det är sålunda möjligt att belysa villkoren för förändringar hos män som lever med hedersrelaterade normer och värderingar. I Fryshusets verksamhet *Sharaf Hjältar* uttrycks explicit att målet är att förändra pojkars och mäns värderingar i detta avseende. I projektet *Jämställdhet för pappor och pojkar* i regi av Kurdistan kvinnoförbund i Sverige är målet mer indirekt. De övriga projekten handlar också om att påverka målgruppens medvetande om villkoren för flickor och unga kvinnor liksom pojkar och män, bland annat i ett hederskulturellt sammanhang. Ett av projekten, *Gamla och Nya värderingar*, hade som ambition att bland annat påverka företrädare för ett religiöst samfund.

Projekten i denna kategori avsåg bedriva ett ambitiöst och krävande förändringsarbete, eftersom det kan handla om förändringar som för den enskilda kan vara mycket djupgående och röra den egna identiteten. De kan också påverka den enskildas inställning till sin familj och släkt.

Genomgången av projekten och de metoder som användes består av tre delar. Först belyses verksamheten *Sharaf Hjältar* som i första hand rörde pojkar och unga män med invandrabakgrund och med rötter i hederskulturen. Därefter projektet *I hederns namn* som rörde både pojkar och flickor, avslutningsvis projektet *Jämställdhet för pappor och pojkar* där vi ur ett jämförande perspektiv tar in projektet *Gamla och Nya värderingar*.

3.4. Sharaf Hjältar

Sharaf Hjältar har utvärderats två gånger. Vid det andra utvärderingstillfället hade verksamheten delvis ändrat inriktning genom att också omfatta flickor och unga kvinnor. Fortsättningsvis används benämningen *Sharaf Hjältar* alternativt *Sharaf Hjältar/Sharaf Hjältinnor* som projektets namn, medan de deltagande ungdomarna omnämns som ungdomar, deltagare eller unga män respektive unga kvinnor. Eftersom verksamheten i första hand har haft pojkar och unga män som målgrupp är detta vår huvudsakliga utgångspunkt.

Sharaf Hjältar är ett ambitiöst projekt med ett processinriktat upplägg där deltagarna ska ingå i verksamheten under en längre tid. Detta har att göra med att deltagarna förutsätts göra ett stort förändringsarbete. Utgångspunkten är att deltagarna har växt upp i ett familjesammanhang som bidrar till att de, medvetet eller omedvetet, är bärare av hederskulturella värderingar. Förutom att synliggöra dessa värderingar och belysa innehållet i dem, ska den enskilde under processen kunna se sig själv och de egna värderingarna. Målet är att de deltagande unga männen ska våga ifrågasätta traditionella hedersvärderingar och hitta andra värderingar att leva efter. Detta är den av de utvärderade verksamheterna som har den mest långtgående ambitionen.

3.4.1. Verksamhetens metoder

Verksamheten har pågått sedan 2002. Under projekttiden har upplägget för att bilda och driva en grupp utvecklats. Processens olika delar har blivit tydligare och består enligt verksamhetens riktlinjer från 2008 av fyra faser och upplägget är detsamma för *Sharaf Hjältar* som för *Sharaf Hjältinnor*.

1. *Rekryteringsfasen*. I denna fas besöker gruppleddare skolor och fritidsgårdar, för att informera om verksamheten och för att göra värderingsövningar men ungdomarna. Syftet är att rekrytera de ungdomar som visar intresse för de frågor som *Sharaf Hjältar* respektive *Sharaf Hjältinnor* driver.

2. *Dialogfasen*. Under denna fas inleds en dialog med intresserade ungdomar, bland annat för att ungdomarna själva ska kunna ta ställning till om de vill gå utbildningen. Under denna fas får deltagarna själva bestämma vilka ämnen som ska diskuteras.

3. *Utbildningsfasen*. Denna fas består av föreläsningar, värderingsövningar och seminarier. Utbildningen berör olika ämnen som heder, demokrati, mänskliga rättigheter, jämställdhet, retorik och sambandet mellan religion och heder. Efter genomgången utbildning får deltagarna ett diplom, de blir diplomerade.

4. *Föreläsningsfasen*. Efter genomgången

utbildning ska deltagarna förberedas för ett utåtriktat arbete som består av att de ska ta upp den egna förändringsprocessen och vad *Sharaf*-verksamheterna åsytftar. De som vill fortsätta på något sätt räknas då som aktiva.

3.4.2. Antal utbildade och aktiva

Antalet utbildade och aktiva deltagare sedan verksamheten startade fram till september 2008 framgår av tabellen nedan. Det var vid den här tidpunkten som materialet till den andra utvärderingen samlades in. Projektets finansiering från Arvsfonden gällde emellertid året ut.

Diplomerade respektive aktiva unga män:

	Göteborg	Linköping	Malmö	Stockholm	Totalt
Diplomerade	23	7	16	17	63
Aktiva	23	0	11	1	35

Diplomerade respektive aktiva unga kvinnor:

	Göteborg	Malmö	Totalt
Diplomerade	12	5	17
Aktiva	12	5	17

Unga män och unga kvinnor i dialogprocess:

	Göteborg	Stockholm	Malmö	Totalt
Unga män	7	15	0	22
Unga kvinnor	6	0	0	6

Verksamheten startade i Stockholm 2002 med en grupp unga män från Botkyrka. Denna grupp kom att få stor massmedial uppmärksamhet och mot bakgrund av denna grupps framgång bildades lokala verksamheter i Göteborg och Linköping, förutom ytterligare en grupp i Stockholmsområdet. Det ingick i denna expansionsfas att ytterligare en grupp i Stockholmsområdet, förutom en i Malmö skulle bildas. Vad gäller den förstnämnda avbröts arbetet på grund av hot mot gruppens deltagare och ett mordhot mot projektledarna. Arbetet i Malmö hade stora uppstartsproblem och kom i gång på en betydligt senare tidpunkt än på de andra orterna. Nästa expansionsfas bestod i att vidga verksamheterna i de tre storstadsområdena till att omfatta flickor och unga kvinnor förutom att starta fler grupper för pojkar och unga män.

3.4.3. Hinder för verksamhetens utveckling

När det gäller hinder för verksamhetens utveckling påpekade den första utvärderingen följande tre aspekter. För det första hade en belöningskultur fått utvecklas. ”Belöningarna” som till en början var ganska små, som att deltagarna bjöds på mat i samband med träffarna, kom att få en allt större betydelse. Vid genomgången utbildning fick deltagarna ett diplom och ett stipendium, och när de var ute och berättade om sig själva och om verksamheten fick de ett arvode. Vidare bidrog den massmediala uppmärksamheten till att såväl *Sharaf Hjältar* som verksamheten och de enskilda deltagarna kom i rampljuset. Detta i sig blev en drivkraft för att vara med. Även själva namnet *Hjältar* bidrog till att deltagarna såg på sig själva som särskilt viktiga. Det fanns en tendens att förvänta sig egna fördelar och att överskatta vinsterna av att delta för egen del.

För det andra skedde det utåtriktade arbetet, som att föreläsa och synas i medierna, delvis på bekostnad av det interna organisations- och utvecklingsarbetet. Detta ledde till att den lokala verksamheten i Stockholm inte utvecklades på samma sätt som de lokala verksamheterna i Göteborg och Linköping och att gruppen som skulle starta i Malmö inte kom i gång. Vidare fanns ett missnöje hos de anställda, såväl på lokal som på central nivå. Dessa konflikter kulminerade när fyra personer i den centrala ledningen på Fryshuset i Stockholm slutade.

Den tredje svagheten var av mer innehållsmässig karaktär. Samtliga deltagare och en majoritet av ledarna var män och den utbredda uppfattningen bland dem var att hederskulturen har ”en svart fläck”. Hederskulturen är i en begränsad del dålig och det är denna del som ska förändras och inte kulturen som helhet. Enligt detta synsätt går det att ta bort ”den svarta fläcken” och behålla resten, helheten. Detta är ett synsätt som inte stämmer med flickors och unga kvinnors erfarenheter. De tycker snarare är att hederstänkandet har en genomgripande roll som påverkar livet som helhet.⁶¹ Det har med andra ord varit nödvändigt för dem att bryta med hederskulturen. Frågan är om synsättet att hederskulturen som helhet inte är ett problem, utan att problemet gäller en del av den, är en produkt av pojkars och unga mäns ställning och fördelar jämfört med flickors och kvinnors i den kollektivistiska familjestruktur som hedersstrukturen vilar på.⁶²

3.4.4. Mål i förändringsarbetet

De svagheter som den första utvärderingen påpekade

61 Wikan 2003; Schlytter 2004; Kurkiala 2005; UN Document E/CN.4/2002/83

62 Kandioty 1988; Tillion (1966/1983/2007)

tog organisationen fasta på. Eftersom fyra personer ur ledningen slutade skedde en omorganisering och tre kvinnliga chefer rekryterades. Utöver detta utvecklades en ny verksamhetsgren, nämligen *Sharaf Hjältinnor*. Båda delarna avsåg stärka verksamhetens kvinnoperspektiv. Vidare startades en diskussion om varför *Sharaf Hjältar* skulle ersätta feminism med jämställdhet i verksamhetens övergripande mål. Argumenten för denna förändring var flera, som att feminism kan ha en avskräckande roll i rekryteringen av nya deltagare, att begreppet har utvattnats samt att det finns olika tolkningar av vad det vill säga att vara en feministisk organisation. Eftersom detta är argument som inbördes motsäger varandra, framstår syftet med denna ideologiska debatt som oklar.

När det gäller organisationsstrukturen genomfördes en decentralisering. Att stabilisera de etablerade verksamheterna prioriterades framför expansion. Denna omorientering innebar att eventuell expansion till andra städer ska ske på ett annat sätt än tidigare. I stället för att i Fryshusets regi anställa personal, så ska Fryshuset erbjuda kommuner ett upplägg där kommunen kan köpa tjänster i form av utbildning och handledning av Fryshuset. Utöver detta hade den centrala ledningen påbörjat ett arbete med att effektivisera organisationsstrukturen genom formalisering (arbetsbeskrivningar för projektledare, mallar för rapporteringar och redovisningar till finansärer) och specialisering.

Ytterligare ett mål som sattes för *Sharaf Hjältar/Sharaf Hjältinnor* var att de lokala aktiviteterna skulle bli fler och anpassas efter deltagarnas behov. En viktig fråga rör deltagarnas integration i det svenska samhället, bland annat arbetet för att öka mångfalden i personalstyrkan och bland deltagarna med avseende på kön, etnicitet och kulturell bakgrund.

3.4.5. Deltagarnas erfarenheter

I den första utvärderingen blev deltagarna i *Sharaf Hjältar* intervjuade vid två tillfällen med sex månaders mellanrum. Övergripande slutsatser var att deltagarnas medvetenhet om hedersproblematiken hade ökat. Förändringarna rörde framför allt inställningen till den framtida partnern och det framtida familjelivet. Deltagarna önskade sig en mer jämställd relation både som make och pappa. Det som hade påverkat dem mest var diskussionerna om homosexualitet. Utöver detta uppskattade deltagarna atmosfären och sammanhållningen i gruppen. En majoritet av deltagarna hävdade att de inte hade växt upp i familjer med uttalande hedersnormer.

I den andra utvärderingen genomfördes 2 individuella intervjuer och 4 fokusgruppsintervjuer med

totalt 25 deltagare, samt 12 individuella intervjuer och 2 fokusgruppsintervjuer med projekt- och gruppleddare. Mot bakgrund av den här utvärderingen analyseras *Sharaf Hjältars* verksamhet utifrån de fyra olika faserna och deltagarnas föreställningar om oskuld och manlighet. Det senare görs i ett separat avsnitt nedan.

När det gäller *rekryteringsfasen* har verksamhetsledarna varit olika tydliga med att poängtera att deltagarnas drivkraft ska vara socialt engagemang och inte något belöningssystem. Detta visade sig vara viktigt, eftersom det uppstod viss besvikelse bland deltagare där detta inte hade varit tydligt. Samtidigt fanns det bland några deltagare en uppfattning om ungdomar borde lockas till verksamheten med mobiltelefoner och gratis mat.

Dialogfasen har för de flesta deltagare fungerat som en tankeställare och som utgångspunkt för deras förändringsprocess. Det har varit viktigt med dialogledare som har egna erfarenheter av hederskulturen eller som har gått en av *Sharaf Hjältars* utbildningar.

”En sak som jag tyckte var väldigt bra med dialogen det är det här med, ok, jag hade såna tankar om att det kanske inte är rätt att misshandla sin syster men ute på gatan så var det: Du har den största makten, alltså att man skulle vara en förtryckare och så där. Men när jag kom och satte mig med tio killar som hade såna här värderingar innan, killarna hade ju ändrat sig innan, redan i början alltså, men jag var lite tvärt emot. Så när jag började känna efter, ok de här killarna har också varit som jag. Det går bra för dem. Vad är det som säger att det inte ska gå bra för min del.”

”Alltså under dialogfasen, det som jag var mest nöjd med var att ingen har rätt eller fel. Vi lärde oss att jag är människa och han är människa och vi kan ha olika åsikter om olika frågor. Så jag tycker dialogprocessen var det viktigaste steget för mig att förändras. Vi fick bestämma innehållet: familjeförhållanden, jämställdhet, fördomar, invandrartjejer- och killar.”

När det gäller *utbildningsfasen* ansågs sambandet mellan demokrati, mänskliga rättigheter och hederskulturella normer och förhållningsregler vara utbildningens mest givande inslag. Att synliggöra samhällsstrukturer som bidrar till utanförskap, inte bara för personer med utländsk bakgrund utan också för andra, borde enligt en del av deltagarna haft ett större utrymme i utbildningen. Genomgående var

deltagarna mycket nöjda med de föreläsningar och diskussioner de hade varit med om. De har fått nya kunskaper om både hederskulturens och det svenska samhällets värderingar och normer.

”Det var faktiskt två moment som jag kommer ihåg: Arhes och EXITS föreläsningar. Det handlade om demokrati och hela bakgrunden till Sharaf Hjältar...”

”Man trodde att det var bara invandrare som befann sig i utanförskap men när han pratade och han var etniskt svensk kille alltså, så fattade jag att han har också varit utanför samhället [...]”

”För min del som är lite insatt i medicin och såna grejer ... den sexuella delen att prata om sex och samlevnad, jag drog till mig mycket mer där.”

”[...] och det var barnmorskor som kom hit och snackade om mödomshinnan. Det var väldigt intressant.”

Inom *Sharaf Hjältar* har religionens koppling till hedersrelaterat förtryck diskuterats, samtidigt som det har funnits en osäkerhet om hur en fördjupning av diskussionerna ska kunna ske utan att enstaka deltagare känner sig ifrågasatta.

Vissa deltagare har kritiserat utbildningens kvalitet. Detta kopplades till krav om att leverera stora grupper med tätare intervall. Detta är en angelägen kritik, eftersom intensiva utbildningar, som att en och samma utbildning genomförs under en vecka jämfört med under en tvåmånadersperiod, riskerar att göra förändringsprocessen hos deltagarna ytlig. En genomgripande attitydförändring kräver mödosamt arbete och innehållsrika utbildningar, som kan påverka deltagarna såväl på ett intellektuellt som på ett emotionellt plan.⁶³

När det gäller *föreläsningsfasen* hade grupperna kommit olika långt. Deltagarna i en grupp hade inte kommit igång med egna föreläsningar, medan majoriteten i en annan grupp höll i diskussionsgrupper och gruppövningar med skolelever. De som hade hållit egna föredrag upplevde det som ett utmärkt tillfälle att samspela med människor som hade andra värderingar, få respons och bekräftelse från samhället som tycktes värdesätta verksamhetens engagemang.

”Det måste vara något som först och främst berör mig och som jag vet berör andra också. På så sätt är det mycket enklare för mig att förmedla mitt budskap. Det har varit jobbigt. När man går upp på scen då tappar man hälften av informationen.”

”Det blir jättemånga frågor. När vi var på en skola i Laholm så var det en tjej som ställde några frågor som handlade om våra systrar och familjer. Så frågade hon: Skulle du tänka att din syster skulle vara tillsammans med en kille? Det kommer upp sådana frågor också som är lite svåra att svara på, man blir lite nervös också.”

Att på dessa sätt få möta ungdomar i skolan blir en drivkraft för att fortsätta i verksamheten. Betydelsen av föreläsningsfasen ligger också i att det är genom den som nya deltagare till verksamheten rekryteras.

3.4.6. Deltagandes föreställningar om heder, oskuld och manlighet

Deltagarna skiljer på heder i negativ och i positiv bemärkelse. Hederskulturens negativa sida rör kontrollen av kvinnor, bland annat som följd av kravet om att den unga kvinnan ska vara ogift vid äktenskapets ingående. Hedersbegreppets positiva kärna definieras som ”ärlighet, altruism, godhet, självrespekt, respekt för andra, stolthet, följa det man vill, följa sina värderingar och stå på sig”.

”Heder? Det är mycket som ligger under det här ordet. Det är upp till var och en hur man själv uppfattar ordet. [...] För mig är heder att vara en bra människa, att vara ärlig, att visa respekt för andra, uppskatta andra, att vara tacksam. Det är sånt som jag ser som heder alltså. Det är min heder. [...] För andra kan det vara mer att inte stjäla, betala skatt och sånt där. Och det är upp till var och en.”

”Alltså det är typ följa det man vill, alltså respektera sig själv, sina önskemål, sina värderingar och stå på sig. Det är min heder.”

Särskilt de manliga deltagare som var uppväxta i hederskulturen och som förväntades kontrollera närstående kvinnor hade fått nya insikter. De upplevde förändringen som en ”befrielse” för egen del. Även de manliga deltagare som inte har växt upp i hederskulturen ville ha nya ideal för egen del. Den eftersträvarsvärda värdegrunden finns enligt deltagarna i hederskulturen, det vill säga i det de benämnde som

63 Aronsson & Smedler 1985

hederskulturens positiva sida. Det positiva idealet ligger i en omdefinition av hedersbegreppet. Vidare ansåg de att den plattform eller värdegrund som detta nya hedersbegrepp står för har stora likheter med de ideal som de ansåg att etniskt svenska män har. Ur de manliga deltagarnas perspektiv beskrivs det svenska samhället som hierarkiskt, där män med utländsk bakgrund diskrimineras jämfört med män med svensk bakgrund.

”Heder för mig var min syster, min mamma, mina tjejkusiner. Om de snattade eller fick stryk ute på gatan, det var heder för mig. Att min syster inte skulle vara med en kille eller att min mamma inte skulle gå ut utan schal. Det där var heder för mig.”

”Alltså det var samma sak för mig. Det som var liksom jobbigt för mig var det att, att jag försökte bestämma själv hemma utan att någon skulle säga till mig. Men när jag kollar tillbaka liksom jag skrattar på något sätt åt mitt sätt att agera. Jag kände att jag var pappas förlängda arm. Ja, att föra vidare traditionen och de oskrivna reglerna kan man säga.”

Eftersom det nya hedersbegreppet har sitt ursprung i ett koncept som är tudelat, där den negativa sidan rör kvinnans sexualitet och dess betydelse för mäns status, är deltagarnas uppfattning huruvida det nya hedersbegreppet också omfattar kvinnor en nyckelfråga. Det visade sig att de manliga deltagarna var oeniga i svaret på denna fråga. Det var för flera av dem inte självklart att hederns positiva sida, alltså det nya hedersbegreppet, också omfattade kvinnor. Oenigheten i synen på kvinnan manifesterades även i diskussioner om val av framtida partner. Vilken roll ska kärleken, parternas personlighet eller om hon är oskuld ha? I grunden är detta diskussioner dels om kvinnor och män har samma kapaciteter och har lika värde, dels om kvinnors och mäns olika ställning i den hederskulturella familjehierarkin. Om familjestrukturen ger pojkar och män många fördelar och också beror på deras lojalitet, är det för pojkar och unga män svårare att bryta med den.

I linje med detta hade de manliga deltagarna olika uppfattningar i fråga om deras framtida partner borde vara oskuld eller inte. Några tog klart avstånd från oskuldsnormer medan andra hade ett mer motsägelsefullt förhållningssätt. De senare föredrog å ena sidan att gifta sig med en oskuld, samtidigt som de å den andra sidan var medvetna om att ”mödomshinnan” inte finns.

”Saken är så här om jag ska vara ärlig, det kommer att bli lite fel men jag föredrar en tjej som inte har haft det innan.”

”Som har haft sex med andra killar? Nej! Jag vill inte gå på stan och att varenda en, alla snackar skit om mig eller om min fru, vem hon har varit tillsammans med och vem som hon har legat med. Jag tror inte att det hade varit roligt.”

Det problematiska med synsätt som dessa är att kvinnor i en hederskontext inte kan tala om sin sexualitet, eftersom detta kan vara mycket farligt. Alltså går det, som en av de unga männen uttrycker det, inte att lita på vad en kvinna säger om sin eventuella oskuld.

”Det är svårt att veta. Vem man ska tro på – henne själv eller rykten? Men om man vet så är det en annan sak. Den frågan har jag inte tänkt på förut. En kvinna som jag hade tänkt leva med hela livet – varför inte? Men helst en oskuld alltså.”

Vidare går det inte vid det första samlaget att kontrollera om ”mödomshinnan” finns. Konsekvensen av att vilja gifta sig med en oskuld kan sålunda bli att kvinnan behöver kontrolleras av andra män. Det senare innebär att man är kvar i hederskulturen. Det var både unga män och unga kvinnor som hade denna uppfattning.

Det fanns vissa skillnader i hur de manliga och de kvinnliga deltagarna resonerade om manlighet. De senare la in ett maktperspektiv i begreppet och kopplade manlighet till mäns strävan efter makt, bland annat i förhållande till kvinnor. De unga männen reflekterade däremot inte över över- och underordning utifrån kön. Det var sålunda de kvinnliga deltagarna som såg begreppet heder i ett könsmaktsperspektiv. Detta kallade de ibland för feminism, ibland för jämställdhet. Oavsett vilket fanns det i det här avseendet en skillnad mellan de manliga och kvinnliga deltagarna. Vidare är jämställdhet enligt de manliga deltagarna en karaktäristisk egenskap hos etniskt svenska män. Den ingick däremot inte i deras beskrivningar av deras ”nya syn” på manlighet. Medan stort sett alla kvinnliga deltagare hade en medvetenhet om maktrelationerna mellan könen, var detta mer undantag än regel hos de manliga deltagare som intervjuades.

De manliga deltagarna återkom flera gånger till diskriminering och rasism och de egna erfarenheterna av underordning i förhållande till etniskt svenska män.

3.4.7. Slutsatser

Förändringar på individnivå

Den övergripande slutsatsen är att deltagarnas medvetenhet om hederskulturen har ökat och för en del har det gjort livet lättare. Vidare har deltagarnas samhällsintresse och engagemang ökat. Deltagarna uppskattade atmosfären och sammanhållningen i gruppen.

Dialog och kunskap

Sharaf Hjältar är ett avancerat projekt både i organisatoriska och i ideologiska avseenden. Sett ur den enskilde deltagarens perspektiv består verksamheten av flera delar, som dels kräver ett engagemang över en längre period och ett ganska intensivt engagemang, dels en stegvis medvetandehöjning. Detta sker genom två parallella processer: dialog och nya kunskaper. Det ställer krav på gruppleddare kunskapsmässigt, som förebilder och i förmåga att vara ledare.

Den kunskapsutvecklade processen och den centrala ledningen

Organisatoriskt är verksamheten relativt stor och delvis komplicerad. Den pågår i olika delar av landet, och det är genom att ta del av deltagarnas erfarenheter och utveckling som det för ledningen i Stockholm är möjligt att följa upp och leda dessa lokala satsningar. Kreativiteten och metodutvecklingen på lokal nivå har stärkts som följd av att organisationen har blivit mer pluralistisk. Detta har emellertid haft både positiva och negativa konsekvenser för verksamheten. Till det positiva hör verksamhetsutövarnas ökade möjligheter till inflytande över *Sharaf Hjältars* ideologiska inriktning och ledningens tolerans mot de anställdas ”avvikande åsikter”. Till det negativa hör att den mångfald av uppfattningar som därmed framkom behövde belysas och diskuteras, vilket inte alltid gjordes. Detta ställde stora krav på ledningen, bland annat i kunskapsmässiga avseenden. I denna del har den centrala ledningen en viktig roll. Ett verktyg i detta sammanhang är utbildningsplaner med mål, innehåll och krav som löpande korrigeras. Dock hade verksamheten när den andra utvärderingen fortfarande pågick inga utbildningsplaner. I dagsläget finns emellertid sådana.

Ämnesdjup

När det gäller utbildningens innehåll behöver organisationen se över ämnesdjupet för maskulinitet, oskuld och heder. Bland annat bör frågan om ”mödomshinnans” icke-existens sättas in i ett sammanhang av kvinnans värde och kroppsliga integritet. Det är också av största vikt att utbildningen

problematiserar pojkars och unga mäns dubbelroll mer ingående, framför allt deras egen utsatthet för hedersförtrycket.

3.5. Projektet I hederns namn

Initiativet till projektet *I hederns namn* kom från högstadieskolor i Halmstad. På en skola i ett invandrartätt område höll lärarna på att tappa kontrollen när en grupp elever hotade såväl lärare som andra elever. Projektets syfte var att utveckla metoder för hur vuxna i skolan kan skapa en dialog med flickor om hur hedersrelaterade förväntningar och normer påverkar deras liv, och med pojkar om hedersfrågor och om hur vuxna ska angripa problemen med gängbildning. När det gäller pojkar var målgruppen pojkar som befinner sig i riskzonen att utveckla ett liv med gängrelaterat våld, kriminalitet och droger. Projektets ambition var att arbeta både på bredden och djupet och utbilda såväl skolpersonal som företrädare för polisen och för socialtjänsten. Efter detta inledande förankringsarbete startades diskussioner i klassrummen på teman som heder, respekt, gäng- och familjerelationer, och därefter påbörjades olika slag av grupparbete och individuellt arbete bland ungdomarna.⁶⁴

3.5.1. Projektets erfarenheter

Ungefär 50 enskilda samtal med elever genomfördes för att ta reda på bakomliggande orsaker till problemen på skolan. Det som framkom var att det fanns ett mycket stort behov hos eleverna att få prata om familj, identitet, kyskhetstänkande, mödomshinna, gamla hemlandet och uppväxtvillkor. Detta blev som en aha-upplevelse för skolpersonalen. Vidare framkom att flickor i familjer med hedersrelaterade värderingar levde med stor ångest över kravet om att de ska blöda på bröllopsnatten och att de var rädda och oroliga för att de skulle utsättas för smuts och ”skitsnack”. Flickornas erfarenhet skiljde sig markant åt från pojkarnas. Flickorna var väl medvetna om familjens förväntningar, begränsningar och konsekvenserna om de bröt mot normerna.

”En tjej ska vara ren, helt ren, och oskuld när hon gifter sig. Det kommer från deras kultur.

64 Utvärderingen bygger på två fokusgruppsintervjuer, en med flickor och en med pojkar, två individuella intervjuer med flickor, sju intervjuer med personer som antingen arbetat eller haft kontakt med projektet som myndighetspersoner och på intervjuer med den projektansvariga. Utöver detta har vi tagit del av projektansökan och projektets rapport till Arvsfonden, en handbok för personalen som producerats inom ramen för projektet och Utvärdering av SKRUV-projektet (2008) av Dino Kadic, Högskolan i Halmstad.

Hon ska ha oskulden kvar. Jag tror inte att någon förälder vill ha dåligt rykte för sina barn. Då vill ingen ha dig, så tänker föräldrarna. Det handlar alltid om heder /.../Man ska inte betraktas som smutsigt. Man ska vara ren av sig när man gifter sig. Om någon friar till dig ska man vara känd som en ren tjej som inte går ut med killar och inte har killkompisar. Du ska vara ren."

"I hemmet är man syrian och i skolan är man svensk. Man får en alternativ identitet. Det blir ju jävligt konstigt att man inte kan leva i två olika kulturer samtidigt med olika värderingar. Om man kollar på svenska kulturen och den syrianska kulturen så skiljer de sig jävligt mycket åt. Till sist får man välja. I grundskolan känns det inte av lika mycket men det kommer att göra det senare när man blir äldre. Största skillnaden: syrianerna har ju ingen frihet. Svenskarna har all frihet man kan få. Om man är svensk tjej och 18 år, går man ut och festar med kompisar. Om man är syrian och 18 år stannar man hemma på fredagarna. Killarna är som svenska killar, de får ju hur mycket frihet som helst."

Pojkarna ansåg att hedersrelaterade problem inte gäller dem. De accepterade familjens könsroller, även om detta betydde att de fick bära ansvaret att kontrollera sina systrar.

"Jag tycker att killar ska kontrollera sina systrar. Jag tillåter inte min syster ha någon kille om hon inte gifter sig med honom. Hon ska inte ha pojkvän. Om hon ska ha det, då ska hon gifta sig."

Enligt de intervjuade ungdomarna får pojkar ha sex med många flickor och de kan inför andra ungdomar skryta över sina sexuella erfarenheter. Vidare var det pojkars uppfattning att så länge flickors "heder" tillhör en man som de inte känner, spelar det ingen roll.

"Det är mycket bra att hon har bröder. De måste kunna ta hand om henne. Jag säger bara sanningen. Ingen vill gifta sig med henne och familjen blir respektlös."

Vidare ansåg pojkarna att det inte är något problem att kalla en tjej för "hora" om hon har sex med andra.

"Tjejen är fucking hora om hon har sex med

andra. Vem ska gifta sig med henne? Vill du gifta dig med sån tjej? Vill du bli hennes man?"

"Just nu tänker jag så, att jag gifter mig inte med någon som haft sex med någon annan. Jag vill att mina barn ska födas av en ren tjej. Ingen har rört henne bara jag. Men jag skulle kunna ha sex med en tjej utan att jag vill gifta mig (ler)."

När det gäller pojkarna gav föräldrarna dem mycket frihet och föräldrarna kände inte till riskerna för missbruk, kriminalitet och våld. En av de intervjuade poliserna beskrev pojkarnas situation på följande sätt:

"Den erfarenhet jag har med ungdomar som kanske hamnat utanför och dras till gäng är att det som de saknar är vuxna som de kan relatera till. Vi märker det ofta när de vill prata med oss. De är kontaktsökande. Det kan vara så att av föräldrarna (nu generaliserar jag) i en familj kanske pappan jobbar och mamman inte har jobb, går inte ut och kan inte prata svenska så bra. Pappan kommer ut ofta men han har inte heller lärt sig bra svenska medan barnen som har växt upp här och pratar svenska och sitt modersmål. Då tror jag att det lätt blir att barnen tar över i familjen och blir lite styrande och dominerande. De får ingen vuxen som sätter gränser hemifrån. De tar kontrollen. Det finns flera familjer där det är äldsta sonen som bestämmer i hemmet, inte pappan. Han tar över som familjeöverhuvud för att han behärskar svenska. Han håller i alla kontakter med myndigheter."

Trots allt hade flickorna bättre framtidstro och satsade mer på skolan jämfört med pojkarna som ofta hamnade i konflikt med polisen, drogs till gäng och så småningom hamnade i kriminella kretsar.⁶⁵ Vidare blev det genom elevernas berättelser tydligt för skolpersonalen att eleverna levde i och mellan två världar (hemmet och skolan) och att det fanns ett stort behov av att bygga broar mellan dessa verkligheter. Ytterligare en slutsats var att könsrollerna reproducerade sig och att de hedersrelaterade könsrollsmönstren anpassade sig till ett svenskt sammanhang. Bland annat hindrades flickor från att delta i idrott och gymnastik samt sexualundervisning. I värsta fall fick de inget betyg i dessa ämnen. Ytterligare en slutsats var att bostadssegregationen har större konsekvenser för flickor än för pojkar, i och med att

⁶⁵ Enligt projektansökan och intervju med projektledaren.

flickorna inte får lämna närområdet medan pojkarna kan röra sig fritt. Bostadssegregationen är, som en av flickorna uttryckte det, en strukturell fråga:

”Det är statens fel att man sätter alla utlänningar på samma plats när de kommer till Sverige, till exempel i Rosengård. Statens och kommunens fel. Skicka ut elever till olika ställen. Här i Södra skola i Halmstad är det bara svenskar. Det går ju att blanda, det handlar om pengar och vilja.”

Projektet hade också kontakt med ett stort antal ungdomar om deras situation och utsatthet, och i en del fall fick de unga hjälp. Bland annat fick projektledaren till stånd en dialog med unga pojkar som var i riskzon för att hamna i kriminalitet. Detta blev en central aspekt av projektet *I hederns namn* vad gäller pojkars utsatthet.

Projektledaren hade en stor arbetsbörda under de tre år projektet pågick. Flera önskade och planerade verksamheter kunde på grund av tids- och resursbrist inte genomföras. Upplägget med samtal med enskilda elever genomfördes endast på en skola och inte som planerat på fyra skolor. Samtliga skolor deltog emellertid i de allmänt inriktade verksamheterna, som föreläsningar för skolpersonalen. En annan viktig verksamhet som inte genomfördes enligt planerna var medling i familjer där ungdomar signalerade att de hade problem bland annat knutna till hemmiljön. Medling bedrevs i förhållande till några familjer, dock inte i familjer med hedersrelaterade värderingar. Medlingsarbete var överlag arbetskrävande och det visade sig svårt att komma in i familjer som följer hedersrelaterade värderingar och normer.

I uppföljande samtal med projektledaren om vilka spår projektet har lämnat framkommer att projektledaren mot bakgrund av de erfarenheter hon har av projektet *I hederns namn* och av *SKRUV-projektet* anser att lärarna behöver ha större kunskaper om elevernas vardagslivssituation och att det för skolorna är fråga om att ta itu med ett sexualiserat språkbruk och våld direkt när det uppstår. Detta innebär att det är skolpersonalen som är den viktigaste aktörgruppen och att de två efterföljande skolprojekten handlar om att ge personalgrupper redskap för att hantera värdegrundsfrågor så att detta kan genomsyra allt skolarbete.⁶⁶

66 www.skruvprojektet.se

3.5.2. Slutsatser

Projektets metod, att på skoltid intervjuva ett stort antal elever, gav lärare och skolpersonal stor insikt om såväl elevernas situation i hemmet som i skolan. Detta var kunskaper som lärarna inte hade och som påverkade lärarnas förhållningssätt till eleverna. Utöver detta bidrog metoden till att eleverna blev sedda och hörda, och att de genom sin erfarenhet faktiskt påverkade lärares och skollidningens arbete.

De vuxna, skolpersonalen men också polisen, lärde sig mycket genom projektet, och insåg att kunskaper om heder och hur de ungdomar de arbetar med faktiskt har det är en förutsättning för att kunna möta och hjälpa dem. Vidare insåg de att det är genom att lyssna på ungdomarna och se vilka villkor den enskilda eleven har hemma och i skolan som det är möjligt att hjälpa honom eller henne. Det är sålunda en kombination av mer teoretiska kunskaper och kännedom om elevernas dagliga livssituation som behövs för att kunna ”se” och hjälpa den enskilda eleven. I denna del behövs ständig kunskapspåfyllnad.

3.6 Projektet Jämställdhet för pappor och pojkar

Ambitionen med projektet *Jämställdhet för pappor och pojkar* var att ändra pojkars och pappors värderingar, bland annat att verka för jämställdhet och en god papparoll. Det drevs i regi av Kurdistans Kvinnoförbund i Sverige (KKF-S)⁶⁷. Målgrupperna var kvinnor och män i åldrarna 15 till 60 år och ungdomar mellan 15 och 25 år. Mer specifikt riktade sig projektet till kvinnor och mödrar som är medlemmar i KKF-S samt pappor och män i de lokala föreningarna i Kurdiska riksförbundets ungdomssektioner. Projektet riktade sig också till modersmåls lärare i kurdiska. Projektet hade Rädda Barnens Dialogprojekt som en samarbetspartner.

Projektet var treårigt och bedrev en ganska omfattande verksamhet bestående av bland annat tre seminarier, två debatt dagar, två konferenser, nio temakvällar och ett sommarläger. Deltagarantalet var genomgående högt.⁶⁸

3.6.1. Projektets kontext

Kurdistans kvinnoförbund i Sverige (KKF-S) ingick

67 KKF-S bildades 1992, består av 18 kvinnosektioner varav många är anslutna till Kurdiska riksförbundets medlemsföreningar. Kurdiska riksförbundet (KRF) bildades 1981 som partipolitiskt och religiöst obundet förbund (www.kurdiskarf.org).

68 Utvärderingen av projektet baseras på individuella intervjuer med två pappor och två unga män och på en fokusgruppsintervju med nio unga män, samt på intervjuer med projektledaren och en representant för Rädda Barnens Dialogprojekt. Utöver detta har vi tagit del av de inskickade handlingarna till Arvsfonden.

i Kurdiska riksförbundet (KRF)⁶⁹ när projektet genomfördes. KKF-S har, enligt projektledaren, under många år försökt lyfta upp kvinnofrågan på riksförbundets dagordning, men den har alltid behandlats som ett sekundärt problem i förhållande till strävan för kurdernas fri- och rättigheter. Denna inställning till kvinnofrågan påverkade bland annat inställningen till morderna på Sara, Pela och Fadime, som alla hade kurdisk bakgrund. Inom den kurdiska diasporan i Sverige har sålunda tre olika inställningar till hedersmord kunnat skönjas. Den första är de som anser att traditioner måste bevaras. Till denna grupp hör bland annat gärningsmännen bakom morderna på Sara, Pela och Fadime. Den andra är de som anser att hedersmordsdebatten innebär en smutskastning av kurderna och som därför inte vill delta i den.⁷⁰ Bland annat drar en del paralleller till klappjakten på kurder efter mordet på Sveriges statsminister Olof Palme, 1986.⁷¹ Den tredje är de som anser att morderna på Sara, Pela och Fadime är hedersmord, och att våld och mord i hederns namn är ett problem i det kurdiska samhället.⁷² KKF-S tillhör den tredje gruppen, och har på agendan haft frågor som flickors rätt att bestämma när och med vem de vill gifta sig.

3.6.2. Vilka möjligheter att förändra och påverka hade projektet?

De deltagare som intervjuades var genomgående mycket nöjda med de föreläsningar och diskussioner de hade tagit del av. Individuella intervjuer genomfördes med fyra personer: två pappor och två unga (ogifta) män. De yngre ansåg att jämställdhetsfrågan är knuten till kyskhetsfrågan och de hade inte mycket till övers för hedersnormens kvinnoideal. De har vuxit upp utan

pappor och har en mamma hemma som ser till att de och systrarna har lika mycket rättigheter.

”Om jag inte är oskuld, så har jag inte rätt att säga till mina systrar att vara det.”

”Flickvännens förflutna är hennes och hans eget är hans. Så, man ska inte ens ta upp detta. Det bara förstör.”

De två papporna gör inte lika tydliga avståndstaganden till hedersnormens kvinnoideal som det de två unga männen gör. Dock har de bytt sida från att förneka att hedersrelaterat våld och förtryck förekommer bland kurder, till att inse att detta är ett stort problem. De förklarar varför det finns kurder i Sverige som upprätthåller hedersnormer med att kurder *”alltid levt under förtryck och diktaturer ... och att det enda vi då kunnat göra har varit att bevara vår kurdiskhet och det har vi gjort inom familjen. Vi har hållit samman inom våra familjer, klaner och stammar. Det är först på senare tid som vi har haft en egen utveckling”*. Bland annat poängterar de ryktets roll, *”att hålla reda på sina döttrars heder har oftast sitt problematiska ursprung i ryktesspridningen”*. Vidare anser de att för att förändras behöver kurderna förstå att de kommer att fortsätta att leva sina liv här i Sverige. *”Våra barn kommer inte att flytta tillbaka till Kurdistan. De kurder som kom till det här landet för över 25 år sedan har förändrats mycket”*. För att undvika konflikter måste *”de förändrade kurderna”*, hjälpa de nyanlända samtidigt som de tar upp att det tar tid för många familjer att ompröva sina värderingar i konfrontationen med det nya landets värderingar.

En övergripande slutsats mot bakgrund av fokusgruppsintervjun med de nio unga männen är att mäns och kvinnors beteendemönster är en produkt av det omgivande samhället och att den enskilda fortsätter att praktisera inlärdna mönster även om hon eller han flyttar till ett samhälle med andra värderingar. Männen är medvetna om att de villkor som råder inom den egna familjen och att deras villkor i förhållande till systrar, pappor och mammor, liksom till framtida partner, i en rad avseenden skiljer sig från de villkor jämnåriga etniskt svenska män har. De beskriver *”etniskt svenska pojkar”* som friare än vad de själva är, bland annat friare att välja partner och välja utbildning. På samma sätt är etniskt svenska flickor friare än vad deras systrar är.

Förutom uppfattningen att jämställdhet och kvinnoförtryck inte bara angår kvinnor, utan lika mycket angår män, hävdade projektet att det inte är en motsättning mellan det kurdiska folkets fri- och rättigheter och kvinnors rättigheter. Sannolikt

69 KRF har en tidsskrift, Berbang, som kommer ut 2–3 gånger per år, på både kurdiska och svenska. Förbundet har 40 medlemsföreningar med sammanlagt över 8 000 medlemmar, enligt egna uppgifter.

70 Riksförbundet med dess ordförande, Keya Izol, fördömde visserligen morderna på Fadime och Pela som *”primitiva”* och *”kvarlevor av patriarkala och medeltida värderingar”*, i ett uttalande som lästes upp under en manifestation till Fadimes minne på Medborgarplatsen, den 26 januari 2002. Men i detta uttalande, nämns varken ordet *”hedersmord”* eller *”hedersvåld”*. Mordens koppling till kurdisk kultur fördöms i skarpa ordalag: *”De som förknippar morderna på Pela och Fadime med kurdisk kultur, etnicitet och identitet och därmed lägger skulden på alla kurder går i själva verket i mördarnas led genom att göra dessa mördare till anonyma personer bland mer än 30 miljoner kurder och mer än 40 000 kurder bosatta i Sverige”* (Berbang, april 2002).

71 Polisens arbete under en längre tid med det så kallade PKK-spåret bidrog till att stigmatisera gruppen kurder som helhet.

72 Kurdiska riksförbundets inställning till morderna på Pela och Fadime och dess förnekande av förekomsten av hedersmord och hedersvåld hos kurder har bemöts med skarp kritik av såväl svenska som kurdiska debattörer som Dilsha Demirbag-Sten (Focus, 2007-06-15), Esref Okumus (Expressen, 2002-01-31), Nalin Pekgöl (s-info.se, 2005-03-08) med flera.

var det av betydelse att projektet drevs i regi av ett kvinnoförbund som under många år hade drivit frågan om kvinnors rättigheter och fördömt våld och förtryck av kvinnor i hederns namn. Detta gav projektledningen en handlingsfrihet.

3.7. Gamla och Nya värderingar – ett annat liknande projekt

Projektet *Gamla och Nya värderingar* drevs av den syrisk ortodoxa kyrkan och Syrianska/Arameiska Akademikerförbundet (SAAF) inom ramen för etniska föreningar och hade föreningarnas medlemmar som målgrupp.⁷³ Ett syfte med projektet *Gamla och Nya värderingar* var att sprida kunskap om att den syrisk ortodoxa kyrkan inte accepterar någon form av våld och förtryck mot kvinnor och flickor, inklusive hedersförtryck och hedersvåld. Ett annat syfte var att problematisera den okritiska inställningen till förekomsten av hedersrelaterat förtryck och våld inom den egna etniska gruppen. Ambitionen var att med kyrkans status påverka deltagarnas förståelse och medvetenhet om barns och kvinnors utsatthet så att de i sin tur kan bedriva ett förändringsarbete på lokal nivå. Mer specifikt var det personer som tillhörde lokala syrisk ortodoxa församlingar och lokala SAAF-föreningar som projektet riktade sig till. Båda projekten hade samarbetspartner utanför de egna organisationerna. *Gamla och Nya värderingar* hade ett samarbete med länsstyrelsen i Östergötland⁷⁴ och med Rädda Barnens Dialogprojekt. Projektets metoder var ganska lika, nämligen föreläsningar och diskussioner bland annat genom seminarier och konferenser.⁷⁵

Projektet *Gamla och Nya värderingar* genomförde tre utbildningshelger för unga av båda könen, mellan 15 och 25 år gamla, och en nationell konferens med cirka 400 deltagare från hela landet. Deltagarna utgjordes av medlemmar i alla åldrar från barn till vuxna i den

73 Assyrier/syrianer som en av Mellanösterns ursprungsbefolkningar som räknas till kategorin "existenshotade etniska minoriteter". De första syrianerna kom till Sverige redan 1967 när 205 statslösa kristna från Libanon beviljades asyl i Sverige (Deniz 2001). Den största syrianska gruppen i diasporan finns i Tyskland och därefter i Sverige. Som ett resultat av den stora invandringen inrättades 1977 två nya stift, ett i Sverige och ett i Tyskland (Brock & Witakowski 2001).

74 Länsstyrelsen i Östergötland finansierade projektet tillsammans med Arvsfonden.

75 Utvärderingen av Gamla och Nya värderingar bygger på projektbeskrivning, redovisningar till och en slutrapport till Arvsfonden. Den senare bestod bland annat av en egen utvärdering. Utöver detta har vi intervjuat projektledaren och två representanter för projektets samarbetspartner. De ungdomar som deltog i projektet har inte blivit tillfrågade om de skulle ställa upp på en intervju eller inte. Det skulle vara svårt att nå dem med anledning av att projektet är avslutat och deltagarna vistas på olika håll runt om i landet. Deltagarnas röst framkommer genom projektets interna utvärderingar.

syrisk ortodoxa kyrkan, förutom av församlingspräster, medlemmar i ledningsråd och diakoner.

3.7.1. Måluppfyllelse för projektet *Gamla och Nya värderingar*

De flesta deltagare anser sig ha blivit påverkade av projektets utbildningsinsatser. Bland deltagarna uttrycktes ett intresse för att vilja gå vidare med de frågor som projektet har berört. Vissa deltagare hävdar att de vill jobba med frågorna mer djupgående. Andra beskriver att de vill förankra frågorna i sin lokala förening eller församling. När det gäller projektets måluppfyllelse – att den syrisk ortodoxa kyrkan inte tolererar våld mot kvinnor – framhåller flera deltagare att detta inte uppnåtts. Några tar upp att det hade varit bättre om enbart personer inom den egna etniska gruppen hade deltagit i aktiviteterna. Utan närvaro av etniska svenskar hade det varit lättare att ta upp kontroversiella ämnen. Vidare saknades enligt några av deltagarna flera ämnen, bland annat barnuppföstran och barnmisshandel. Ett annat problem var att frågan om hedersrelaterat våld kom att överskugga kyrkans inställning till våld mot kvinnor.

Projektledaren anser att projektet nått sina mål. Hon anser att projektet nådde "den grupp de ville nå och gjorde klart projektet utan avbrott". Projektet klarade sig, som projektledaren uttrycker det, "bra från hot och annat som projektledningen var rädd för". Vidare anser projektledaren att deltagarna har lärt sig mycket. Projektledaren anser att projektet inte använde sig av begreppet hedersrelaterat våld för att inte avskräcka deltagarna. Projektets svaghet var enligt projektledaren att det hade för få resurser, de skulle ha behövt mera resurser för att genomföra en utbildningshelg till. När det gäller representanterna för projektets samarbetspartner länsstyrelsen i Östergötland och Rädda Barnens Dialogprojekt var deras uppfattning att projektet försökte undvika kritik av traditioner och värderingar inom ramen för de etniska och religiösa sammanhangen. Vidare anser de att detta även drabbade deltagare som ville ta upp det hedersrelaterade förtrycket och enligt dem nådde projektet inte sina mål. En möjlig anledning kunde enligt dem vara att en myndighetsrepresentant som föreläste efteråt blev utsatt för hot. För att undvika att flera skulle utsättas för något liknande påverkade detta upplägget för projektet.

3.7.2. Likheter och skillnader mellan projekten

Båda projekten drevs av etniska organisationer för medlemmar i dessa. De båda etniska grupperna är att räkna som folk utan kontroll över sitt land

och har i årtionden utsatts för diskriminering. Behovet av sammanhållning för att överleva som grupp är sålunda stort för båda. Som en följd av detta har traditioner som arrangerade äktenskap, kusinäktenskap och kyskhetskultur varit utbredda.⁷⁶ En viktig skillnad i ett svenskt sammanhang är att följderna av att bryta mot dessa traditioner har adresserats till den kurdiska gruppen men inte till den syrianska/assyriska. Hedersmord som den yttersta konsekvensen av att överträda kyskhetskulturen har under flera år diskuterats inom den kurdiska gruppen i Sverige. Att förneka förekomsten av hedersvåld har sålunda på ett helt annat sätt varit möjligt att göra inom den ena etniska gruppen jämfört med den andra. Detta betyder att projekten har haft helt olika förutsättningar. Dessutom hade huvudprojektägaren till projektet *Jämställdhet för pappor och pojkar* ett större handlingsutrymme än vad som var fallet i *Gamla och Nya värderingar*, eftersom den främsta traditionsbäraren och den sammanhållande institutionen, kyrkan, i det sistnämnda kom in som delprojektägare. Detta var ytterligare en stor begränsning och bidrog till att projektet enligt företrädare för de externa samarbetspartnerna fick en allmänna karaktär än vad som förutsattes i ansökan.

Utöver detta var projektet *Jämställdhet för pappor och pojkar* mer omfattande och gav sålunda deltagarna i större grad möjligheter till diskussioner och reflexioner.

3.8. Attitydförändringar på individnivå – sammanfattande kommentarer

Projekten är utifrån de metoder de använder indelade i två grupper. Den ena gruppen är de projekt där deltagarnas förändringspotential sker genom att de lär sig en färdighet, den andra där förändringar förutsätts ske genom kunskaper och dialog. Flera av färdigheterna bidrog till att flickan fick utveckla och använda kroppsliga förmågor, som genom att lära sig simma och boxas. Andra hade mer yrkesförberedande karaktär, där det var fråga om att lära sig leda en grupp eller att använda medier som radio. Verksamheterna har tagit hänsyn till föräldrarnas värderingar och mer eller mindre anpassat sig till dessa. Samtliga projekt verkar ha varit framgångsrika i meningen att de har kunnat genomföra sina aktiviteter.

De övriga projekten i denna grupp använder samma metoder, nämligen föreläsningar, samtal och dialog. Till sitt innehåll tog de upp:

1. Diskriminering av barn, kvinnor och homosexuella sett i relation till FN:s konventioner och svensk lag.

Detta steg innehåller också vilka rättigheter som barn, kvinnor och homosexuella har.

2. Uttryck för diskriminering och förtryck i människors vardagsliv, bland annat kränkningar och begränsningar av flickor för att upprätthålla kyskhetskulturen och ofta det motsatta, alltför stor frihet för pojkar.
3. Förändringar på individuell nivå både beträffande värderingar och i praktiken, genom att belysa konsekvenser av hederskulturen. Detta handlar om individens eget ansvar.

Sett mot bakgrund av dessa steg nådde verksamheterna *Sharaf Hjältar/Hjältinnor, I hederns namn* och *Jämställdhet för pappor och pojkar* olika långt. Det var *Sharaf Hjältar/Hjältinnor* som nådde längst. Såväl inom denna verksamhet som i projektet *I hederns namn* såg flickorna och de unga kvinnorna förtrycksmönstren och den egna situationen tydligare än vad pojkarna och de unga männen gjorde. Den svåraste frågan för en del av de unga männen i *Sharaf Hjältar* var huruvida den egna framtida partnern skulle vara oskuld vid äktenskapets ingående eller inte. Några föredrog att gifta sig med en oskuld. Enstaka unga män som deltagit i projektet *Jämställdhet för pappor och pojkar* tog klart avstånd från oskuldkulturen, och ansåg att flickors och unga kvinnors kroppsliga integritet var deras ensak och ingen annans. En konsekvens av detta var, som en av de unga männen uttryckte det, att detta fordrar att män måste sätta sig över ryktet. Tar man hänsyn till ryktet, så kommer de kollektiva strukturerna att ta makten över ens tänkande. En annan viktig lärdom av projekten *I hederns namn* och *Sharaf Hjältar* är att pojkar har en särskild problematik jämfört med flickor, som följd av det utanförskap de många gånger har i det svenska samhället. Detta har enligt de erfarenheter som framkommer av *Sharaf Hjältar* sin grund i diskriminering och främlingskap och att pojkar enligt projektet *I hederns namn* skapar sig en alternativ identitet genom pojkgäng, vilka för en del leder till kriminalitet.

Projektens upplägg var både lika och olika. Lika i meningen att alla verksamheterna riktade sig till personer som har egna erfarenheter av hederskulturella värderingar, och att deltagarnas värderingar och erfarenheter skulle bli tagna på allvar. I de flesta fallen utgick man konkret från den enskildas perspektiv. Verksamheterna hade en viss omfattning och var inte bara en utbildningsdag eller ett samtal – i samtliga projekt engagerades deltagarna, som övervägande var ungdomar i flera möten, samtal eller dialoger. Detta processupplägg var mest omfattande inom *Sharaf Hjältar/Hjältinnor* där det även fanns en

⁷⁶ Deniz 2001; Besikci 2008

tillämpningsnivå för deltagarna. Genom att ingå i ett utåtriktat arbete, som att föreläsa för eller leda diskussioner bland andra ungdomar, var det möjligt för deltagarna till fördjupad förståelse och att agera som förebilder.

En annan genomgående slutsats är att det behövs flera metoder för att åstadkomma förändringar. Det handlar såväl om samtal – diskussioner – som om kunskapspåfyllnad och detta behöver ske i ett öppet klimat där det är möjligt att hävda sina ståndpunkter. Att få kunskaper om och att diskutera de hedersrelaterade könsrollsmönstren i jämförelse med det svenska samhällets könsrollsmönster, gör ungdomar gärna. De projekt som det finns mycket att lära av är *Sharaf Hjältar* och *Hjältinnor* och *I hederns namn*. Det förra startade som ett projekt för att förändra unga mäns hedersrelaterade värderingar om flickors oskuld och kvinnors lika rättigheter. Eftersom detta är en krävande uppgift, var det nödvändig att kombinera en rad förhållningssätt och metoder. Förutom diskussioner – dialogen – där samtalsklimatet och grupptillhörigheten verkade vara viktigt, behövdes ett kunskapsunderlag för samtalen. Utöver detta verkade det vara viktigt att ha förebilder, som att dialogpartnern är en person som själv har ifrågasatt den egna familjens hedersrelaterade värderingar. En annan faktor som varit av betydelse är förändringspotentialen hos den aktuella ledningen av projektet, bland annat att ta kritiska utvärderingskommentarer på allvar.

KAPITEL 4. INFORMATIONSBETE

4.1. Indelning av projekten

Projekt som i första hand bedrev ett informationsarbete var: *Donja*, *Alima*, *Slöja eller Avslöja?*, *Kvinnlig könsstympning – religion eller tradition?* och tre teaterföreställningar, där de två första, Elektras systrar och Elektras Bröder, ingick i projektet *Elektra*, medan det tredje, *Elektras föräldrar*, var ett eget projekt. Metoderna som användes i dessa projekt var huvudsakligen föreläsningar, diskussioner, teater och film.

Det är de verksamheter som använder film och teater som medel för att nå ut, projekten *Kvinnlig könsstympning – religion eller tradition?* och *Elektras föräldrar*, som analyseras djupare.

4.2. Alima och Donja

Projektet *Donja* i regi av föreningen Tris, Tjejers rätt i samhället (Uppsala), och *Alima* i regi av Bris, region Syd (Malmö), bedrev ett informationsarbete riktat till elever och skolpersonal och delvis också andra organisationer och myndigheter i verksamheten. För Alimas del var dessutom anställda och frivilliga inom den egna organisationen en målgrupp. Båda projekten var tre-åriga och hade fokus hedersrelaterat förtryck och våld. *Alima* startade 2002 och *Donja* 2004. För Tris del hade detta att göra med mordet på Fadime som var uppväxt i Uppsala och som också mördades där. Projektet *Alima* drev under tre år en allsidig utbildningsverksamhet, framför allt till representanter för olika myndigheter men också till ungdomar. Även om inget av de två projekten drev en individuell stödverksamhet, tog flickor och unga kvinnor på eget initiativ kontakt med projektets medarbetare. För Alimas del genom Barnens hjälptelefon, vilket projektledaren tar upp i artikeln *Om oskuld, heder och giftermål i barnens hjälptelefon hos BRIS och BRIS-mejlen*.⁷⁷ Båda projektledarna tar upp betydelsen av de strukturella villkoren för individerna och för skillnaderna på individnivå för flickor respektive pojkar. Bland annat mot denna bakgrund valde projektledningen för *Alima* att försöka påverka vad den beskriver som ungdomarnas strukturella villkor. Till strukturerna hör inte bara familjen utan också skolan och socialtjänsten. En central uppgift för de

båda projekten var sålunda att sprida kunskaper om den hedersrelaterade problematiken så att skolpersonal och myndighetspersoner inom socialtjänsten kunde känna igen problematiken och därmed hjälpa den enskilda.

Efterfrågan på projektets insatser, som bland annat var föreläsningar, var stor och i samarbete med skolor genomfördes temadagar om jämställdhet och hederstänkande. Båda projekten nådde ut till ett stort antal elever och skolor. Förutom föreläsningar, och diskussionsgrupper genomfördes studiecirkel. *Donja* lyckades etablera ett samarbete med flera skolor. Bland annat fick föreningen Tris genom projektet kännedom om den särskilda utsatthet som flickor och unga med intellektuella funktionshinder kan ha och driver idag ett projekt om dessa ungdomars villkor.⁷⁸ *Alimas* verksamhet kom att ha tre centrala målgrupper. Dessa var tjänstemän inom Malmö stad, och särskilt verksamheter som rörde ungdomars och kvinnors utsatthet, anställda och frivilliga inom Bris och organisationer i landet i övrigt. Projektet var viktigt för att sätta frågan om hedersrelaterat förtryck och våld på dagordningen inom Malmö stad och blev en resurs som staden använde sig av i sitt kvinnofridsarbete, bland annat i utformningen av Malmö stads kvinnofridsprogram. När det gäller den egna organisationen, Bris, kom projektet att få stor betydelse. Genom utbildningsinsatser såväl under projekttiden som efteråt för anställda och frivilliga fick bland annat de som tar emot Brissamtal och Brismejl redskap för att känna igen problematiken. Dessutom kom kunskaperna att påverka pågående och senare satsningar som rör barn och vuxna som nyligen invandrat till Sverige. Hedersproblematiken har blivit ett perspektiv i dessa projekt, vilket bland annat gäller tre projekt som finansierats av Arvsfonden.⁷⁹

4.3. Kvinnlig könsstympning – religion eller tradition?

Projektet *Slöja eller Avslöja?* liksom projektet *Kvinnlig könsstympning – religion eller tradition?* tog sikte på att belysa och förklara traditioner som könsstympning och slöja. *Slöja eller Avslöja?* producerade ett mindre informationsblad och slöjans bakgrund och varför

⁷⁸ Finansieras av Arvsfonden.

⁷⁹ Invandrabarnen och deras föräldrar 2001–2003, Vuxna emellan 2003–2006 och Vuxensamtal 2003–2009.

⁷⁷ Chinthio 2005

framför allt unga kvinnor bär slöjan. Detta är ett litet projekt som vi inte går närmare in på och det ingår också i utvärderingen *Islam och muslimer i Sverige*.⁸⁰

Syftet med projektet *Kvinnlig könsstympning – religion eller tradition?* var att upplysa

- den svenska allmänheten om att islam som religion och dess heliga bok Koranen inte påbjuder könsstympning
- muslimer som tror att det är religionen som påbjuder detta att den i själva verket inte gör det.

Syftet var också att upplysa om hur själva ingreppet går till, den smärta som de flickor som utsätts för ingreppet genomlider samt medicinska och sociala konsekvenser av ingreppet. Örebro muslimska ungdomsförening som är projektägare, har i samarbete med filmproduktionsbolaget SunTower Communications AB producerat en dokumentärfilm om ämnet med två versioner. Den ena filmen är 25 minuter lång och heter detsamma som projektet, nämligen *Könsstympning – religion eller tradition?* och den andra är 8 minuter lång och heter ”Kvinnlig könsstympning – ur medicinsk och social synvinkel”. Vi har tagit del av de båda filmerna och intervjuat projektledare och producent.

Eftersom detta är det enda projektet som rör kvinnlig könsstympning samt att kvinnlig könsstympning är en oskuldstradition, gör vi en utförligare genomgång av dokumentärfilmen *Kvinnlig könsstympning – religion eller tradition?*

4.3.1. Filmens innehåll

Dokumentärfilmen tar upp bakgrund och utbredning, de sociala och hälsomässiga konsekvenserna samt företeelsens religiösa förankring, förutom beskrivning av de olika sätten könsstympning utförs på. I dokumentären förklaras att syftet med könsstympningen är att kontrollera kvinnans sexualitet. Detta egentliga syfte döljs med traditionella uppfattningar om att en könsstympad kvinna är mer attraktiv, att en kvinna som inte genomgått ingreppet inte kan bli gift samt att kvinnan förlorar sin förmåga att känna sexuell stimulans genom stympning och att risken för ”promiskuitet” därmed också minskar. Uppfattningen att bara muslimer utför könsstympning är en fördom, enligt filmen, eftersom ingreppet förekommer även hos kristna och etiopiska judar. Det sägs också att det har gjorts forskning som visar att könsstympning har förekommit flera tusen år tillbaka i tiden, alltså både före islams och kristendomens födelse. Ingreppet anses snarare vara en gammal

tradition från det så kallade ”nomadbältet” i Afrika samt från Egypten. Vidare redogörs för de tre olika formerna för könsstympning:

- *Prickning* går ut på att man rispar eller sticker i klitoris för att framkalla blödning. I det här fallet skärs ingenting bort men klitoris kan få allvarliga skador, vilket i sin tur kan leda till en nedsatt förmåga för flickan att i mogen ålder känna sexuell njutning.
- *Klitorisdektomi* är den form av könsstympning som är mest förekommande. Här skärs hela klitoris samt de angränsande delarna av de inre blygdläpparna bort. Detta ingrepp som är mycket smärtsamt innebär även stor risk för blödning och infektioner.
- *Infibulation* (faraonisk omskärelse) anses vara det mest omfattande ingreppet. I det här fallet skär man bort klitoris samt både de yttre och inre blygdläpparna. Därefter syr man igen vaginan och lämnar endast ett litet hål för urinavgång och menstruationsblödningar. Ingreppet är extremt smärtsamt och innebär stor fara för kvinnans liv.

Hälsoriskerna är påtagliga och de vanligaste komplikationerna på kort sikt är följande: svår blödning, problem med att kissa, skador på andra organ, infektioner, blodförgiftning och psykisk chock på grund av smärta. På längre sikt kan andra problem uppstå, exempelvis kroniska underlivssmärter, bildandet av cystor, stockande menstruationsblod, smärta vid samlag, förlösningssproblem och njurskador. Många kvinnor dör varje år av de komplikationer som uppstår efter könsstympningen eller när de ska föda barn.

Därefter kommer man till huvudfrågan i dokumentären: påbjuder islam könsstympning? Först ut att svara på frågan är islamologen Jan Samuelsson, som uppger att det inte finns någonting i muslimernas heliga skrift Koranen som påbjuder könsstympning. Men att det däremot i de så kallade ”haditherna”, som är en samling av berättelser om profetens liv och uttalanden, förekommer två berättelser om ämnet kvinnlig omskärelse. Den ena berättelsen anses ha svaga källor medan den andra har en stark källa. Den senare är, enligt Samuelsson, som följande: En man kommer fram till Muhammed och frågar om de ska utföra kvinnlig omskärelse. Då säger Muhammed ”om ni har beslutat er för att göra det så gör den lilla omskärelsen”. Enligt Samuelssons tolkning säger inte Muhammed att han rekommenderar eller att de ska göra det, utan han säger har ni beslutat er så gör den lilla omskärelsen.

Även imam Shaykh Saleeh i Saudiarabien, som är en auktoritet inom islam, intervjuades. Imamen slår fast att omskärelse är obligatorisk endast för män. Men

80 Gardell 2010

när det gäller kvinnlig omskärelse så är den så kallade faraoniska omskärelsen att gå till extrem överdrift. Det är ett totalförbud inom islam mot denna form för könsstympning. Den hör till den fornislamiska tiden och har inget med islam att göra.

4.3.2. Tillgänglighet för målgruppen

Dokumentärfilmen fick sin premiär på biografen Roxy i Örebro, den 26 september 2002. 140 deltagare närvarade vid denna första visning. Premiärvisningen uppmärksammades i lokala medier. Därefter har filmen sålts till många skolor som undervisningsmaterial. Bland annat köpte 32 AV-centraler in filmen. Det uppföljande arbetet i form av seminarier, möten och föreläsningar har inte genomförts som planerat. Förklaringen är enligt rapporten till Arvsfonden och enligt intervju med projektledare och filmbolagets representant att projektet inte fick fortsatt bidrag och annat stöd från Örebro kommun. Hur många som faktiskt sett filmen är det svårt att bedöma. Detta kan vara mellan 140 och 350 000 personer.⁸¹

4.3.3. Kommentarer och slutsatser

Dokumentärfilmerna är i sin helhet en bra upplysning om könsstympning och dess konsekvenser för de kvinnor som utsätts för detta grymma ingrepp. Syftet, att visa vilket grymt ingrepp och övergrepp könsstympning är och vilka medicinska, psykologiska och sociala konsekvenser den har för de flickor och kvinnor som har utsatts för den, har uppnåtts. När det gäller att förstå könsstympning i ett religiöst sammanhang, förmedlas två budskap. För det första att den grövsta formen är förkastlig och den är i strid med Koranen. För det andra att det däremot finns en viss legitimitet för de mindre grova formerna för könsstympning. Detta senare är ett problem i förhållande till svensk lag. Det är även ett problem i förhållande till svensk lag och till barnkonventionen att föräldrars skyldigheter gentemot barn inte ifrågasätts.

En viktig svaghet i projektet är att den implementerande delen inte genomfördes. Filmen skulle bland annat visas i samband med seminarier och föreläsningar framför allt i Örebro-området.

Avslutningsvis vill vi nämna att projektet också ingår i en annan större utvärdering av Arvsfondens projekt, nämligen *Islam och muslimerna i Sverige* av Mattias Gardell⁸² och att vår utvärdering i två

avseenden skiljer sig från denna rapport. Enligt *Islam och muslimerna i Sverige* var filmen ”mer engagerad än professionell”⁸³ medan vår bedömning är att filmen (den längsta) genomgående byggde på fakta och var mycket innehållsrik, men att den hade ett tvetydigt budskap angående religionens inställning till kvinnlig könsstympning. Vidare framgår av rapporten *Islam och muslimerna i Sverige* att det uppföljande arbetet i form av filmvisning och seminarier genomfördes, vilket enligt det underlaget vi har byggt på⁸⁴ (projektets redovisning till Arvsfonden och två intervjuer) inte är fallet.

4.4. Elektras föräldrar – sista delen i trilogin

Elektras systrar är den första delen i en trilogi: *Elektras systrar*, *Elektras bröder* och *Elektras föräldrar*, som är tre teaterpjäser. De två första bygger på erfarenheter från unga och den sist på både föräldrars och ungdomars erfarenheter.

Den första delen, *Elektras Systrar* spelades 92 gånger under hösten 2002 och våren 2003. Sammantaget såg över 7 000 personer föreställningen, framför allt elever på högstadiet och gymnasiet. Skolturnén var en mycket stor framgång.

Den andra delen, *Elektras bröder*, spelades under tre säsonger, nämligen hösten 2004, våren 2005 och hösten 2005. Enligt turnéplanen för hösten 2005 spelades föreställningen 63 gånger på 23 orter. Ytterligare sex föreställningar var beställda, men fick ställas in. På den första föreställningen i Södertälje utsattes teatergruppen för hot, vilket innebar att fyra föreställningar i Södertälje och en i Flen ställdes in. Utöver detta ställdes en föreställning in i Sollentuna på grund av en vattenskada i lokalen. Föreställningen spelades i första hand på skolor för högstadie- och gymnasieelever. De flesta spelställena ligger i Stockholms län. Övriga orter är Nyköping, Västervik, Katrineholm, Kalmar och Hultsfred, vilket sammantaget innebär en stark koncentration till södra Sverige. Sannolikt har cirka 5 000 högstadie- och gymnasieelever sett föreställningen. Utvärderingen av *Elektras bröder* ingick i den större utvärderingen av Elektra som gjordes 2006.

4.4.1. Elektra Show

Föreställningen *Elektra Show*, som blev namnet på själva pjäsen *Elektras föräldrar*, spelades under hösten 2007 och 2008 på en rad ställen i landet, bland

81 Projektledaren uppger att det minst 1 000 skolbarn som har sett filmen, och filmproducenten tror att det kan vara så många som 350 000 som under de senaste fem åren som sett den.

82 www.arvsfonden.se/Pages/ActiveProjectArticlePage____16663.aspx

83 aa s 72

84 Projektets redovisning till Arvsfonden och intervjuer med projektledaren och filmproducenten.

annat i Uppsala, Fryshuset, Botkyrka och Södertälje i Stockholms län, i Umeå och i Malmö. Den nådde inte lika många personer som det de två föregående pjäserna gjorde.

När det gäller *Elektras föräldrar*, eller *Elektra show* som den kom att heta, bygger genomgången i detta avsnitt på en mindre studie, som en förstudie till den utvärdering som gjordes av Karin Larsson och Emma Westergren publicerad i c-uppsatsen ”Elektra Show – en utvärdering om teater som verktyg för dialog”. Förstudien gjordes i Stockholm, och bestod förutom av samtal med regissören och beställaren av föreställningen, samtal med några i publiken direkt efter föreställningen. Upplägget inför denna föreställning var enligt projektredovisningen mycket lyckad och blev därför en modell för de fortsatta arrangemangen. Denna föreställning organiserades av flera parter, förutom en skola, av lokala frivilligorganisationer och av kommunen. Syftet med uppsatsen var att belysa om teatern med föreställningen *Elektra Show* lyckades nå ut till målgruppen föräldrar. Undersökningen tog utgångspunkt i de föreställningar som skulle ges i Rosengård i Malmö våren 2008. På grund av sjukdom i teaterensemblen ställdes flera föreställningar in, vilket kom att påverka upplägget av undersökningen.⁸⁵ Underlaget för denna utvärdering är två fokusgruppsintervjuer med totalt sju personer som sett föreställningen samt intervju med producent, regissör och beställaren av föreställningarna i Malmö.

4.4.2. Vad handlar *Elektras systrar*, *Elektras bröder* och *Elektra Show* om?

Elektras systrar synliggör tjejers villkor och de förtryckande hedersstrukturerna. Pojkar har ett delvis annat läge än flickor i och med att de har större möjligheter att påverka sin egen situation. Detta är enligt den konstnärliga ledaren den röda tråden i upplägget av föreställningen *Elektras bröder*. Inom hederskulturen har unga pojkar möjlighet att göra ett val. De kan välja om de vill vara offer eller inte och att vara gärningsman eller inte. Detta har präglat presentationen av temat. *Elektra Show* utspelar sig i form av ett tv-program. Utifrån detta sammanhang får publiken följa olika familjer och personer som inslag i showen eller som gäster i programmet. Pjäsen genomsyras av mycket musik och humor, men också av sorg och allvar. De fyra skådepelarna uttrycker sig i sång och tal på växlande språk, där det förutom svenska förekommer turkiska, arabiska, persiska,

assyrisk/syrisk, kurdisk, somalisk och tigrinja. En lek med olika identiteter över generationsgränserna utspelar sig, exempelvis genom att låta en man spela dotter och tvärtom.

4.4.3. *Elektra Show* – nådde den sina målgrupper?

När det gäller föreställningen i Stockholmsområdet var upplägget för att nå ut till målgruppen mycket väl genomtänkt. Föreställningen visades på en skola och i samarbete med skolan informerades föräldrarna genom att eleverna tog med sig information och biljetter hem. Dessutom ordnade skolan barnpassning under själva föreställningen. Även om det fanns möjligheter för publiken, föräldrarna, att efter föreställningen fika och därmed sitta ned för att utbyta erfarenheter, gjordes emellertid inte detta. Vi hade samtal med flera personer i publiken ganska omedelbart efter föreställningen. Av dessa samtal framkom att man kände igen problematiken men att den som samtliga sade, inte gällde dem själva.

Intervjuerna med personer i publiken som genomfördes i Rosengård i Malmö, visade att föreställningen tog upp ämnen som publiken kände igen sig i, bland annat kulturkrockar och föräldrarollen. Flera av informanterna uttryckte enligt uppsatsförfattarna att de kände en svårighet i föräldrarollen och att det för barnen precis som i föreställningen ”blir blandat [] olika liv”. Vidare framkommer att föreställningen väckte mycket känslor och tankar, om samhället och om det egna livet. Föreställningen födde en rad tankar som det fanns behov av att diskutera vidare. Dessutom gav teaterföreställningen en chans att se vilka olika handlingsalternativ som går att använda. Användningen av olika språk, humor och ironi var också en viktig aspekt av igenkännande hos publiken.

Vad som dessutom framgår av intervjuerna är att igenkännandet skapade reflektion, och att de intervjuade sinsemellan relaterade vad de hade sett till praktiska situationer och egna erfarenheter. Teater kan sålunda verka som en arena där människor ges möjlighet att mötas oberoende av bakgrund. Slutsatser av utvärderingen är att *Elektra Show* är ett verktyg för att sätta ett komplicerat och viktigt ämne på dagordningen och att den kan sätta igång processer av medvetandehöjning och reflektion hos publiken.

Sammanfattningsvis var de förutsättningar som hade skapats för att nå ut till målgrupperna beroende dels av föreställningens innehåll (att publiken kände igen sig, vilket de gjorde), dels av det nätverksarbete som beställaren gjorde i förhållande till andra

85 Larsson & Westergren 2008 s. 19

verksamheter på lokal nivå som i Stockholm var en grundskola och i Malmö sfi-skolor. Det senare skapade förutsättningar för att nå den tilltänkta målgruppen.

4.5. Informationsarbete – sammanfattande kommentarer

Utifrån de två slag av metoder som projekten i denna kategori använder, föreläsningar och dialog respektive teater och film, var projekten framgångsrika. Båda projekten Donja och Alima bidrog till att höja kunskapsnivån hos de avsedda målgrupperna. Detta gäller särskilt för Alima som kom att påverka individer och framtida verksamheter i sin moderorganisation, Bris, och dessutom på kommunal nivå.

När det gäller teater och film hade projekten som använde dessa metoder en stor potential att nå många. Om filmen *Kvinnlig könsstämpning – religion eller tradition?* faktiskt gjorde detta är svårt att bedöma. Filmen kom att visas i färre sammanhang än planerad, dock köptes den in av många skolor och utlåningsverksamheter. Men det går inte av utvärderingsunderlaget att göra en säker bedömning av hur många som sett filmen. Detta kan som nämnts vara mellan 140 och 350 000 personer.

De tre Elektra-föreställningarna har setts av många personer, särskilt av ungdomar. De redovisningar vi bygger på är spelningarna av pjäserna som utannonserades och administrerades av Fryshuset. Den yttre ramen för antalet spelningar angavs av teaterns princip om att ingen föreställning ska ges längre än under tre terminer. Under de två terminer, hösten 2002 och våren 2003, som är dokumenterad av Fryshuset sågs *Elektras Systrar* av över 7 000 personer. När det gäller *Elektras Bröder* har vi haft tillgång till dokumentationen under en termin, 2006, och då kan så många som 5 000 högstadie- och gymnasieelever ha sett föreställningen. När det gäller den tredje föreställningen *Elektra Show* är vårt underlag inte fullständigt, vilket enligt vår bedömning också gäller Fryshusets underlag. Även om vi inte har fullständiga siffror för hur många som sett de tre föreställningarna, är detta väldigt många. När det gäller de två första föreställningarna, *Elektras Systrar* och *Elektras Bröder*, var det inte på grund av dålig efterfrågan som föreställningarna inte fortsatte att spelas, utan teaterns princip om att ingen föreställning ska ges längre än under tre terminer.

De tre pjäserna var mycket bra och nådde många, särskilt ungdomar. Det verkade vara lättare att nå ungdomar än föräldrar. Detta har att göra med att det är möjligt att visa teater och även också film på skoltid. Då finns även möjligheter till uppföljning efteråt när klassen samlas. För att underlätta denna uppföljning

från lärarnas sida bör de ha särskilda förberedelser för detta, åtminstone att de får hjälp via bifogat förslag till upplägg av de efterföljande diskussionerna.

I dessa avseenden hade teaterföreställningen Elektra Show sämre förutsättningar än de två andra teaterpjäserna. När föreställningen visades efter arbetstid, som var förutsättningen för att nå bredd, var det svårare att få deltagare. Denna begränsning påverkade upplägget genom att föreställningen efter ett tag kom att i första hand visas på skoltid, det vill säga för vuxna som går sfi-undervisning och för gymnasieungdomar.

KAPITEL 5. SLUTSATSER

De övergripande frågor som Arvsfonden vill ha besvarade med denna utvärdering är vilka spår Arvsfondens pengar lämnar och under vilka betingelser pengarna lämnar spår.

Våra slutsatser tar utgångspunkt i frågorna:

- Har nya verksamheter etablerats?
- Har projekten lämnat andra spår efter sig?
- Vilka metoder har projekten använt och vilka har varit framkomliga?
- Vilka hinder har projekten stött på?
- Hur många har projekten nått?

5.1. Har nya verksamheter etablerats?

Av de 22 projekten var det 4 projekt som ledde till att nya verksamheter etablerades. Föreningen Kvinnors Nätverk har haft två projekt, *Dalila* och *SystraMi*, som båda har haft en central betydelse för det skyddade boendet Linnamottagningen. Det var mot bakgrund av erfarenheterna av *Dalila* som föreningen startade ett skyddat boende, och det var mot bakgrund av den senare som föreningen startade den öppna mötesplatsen *SystraMi*, som i sin tur bidrog till utvecklingen av det skyddade boendet. De två projekten *Dalila* och *SystraMi* är sålunda att räkna som viktiga och framgångsrika.

Två andra projekt som också ledde till nya verksamheter är *Elektra* och *Sharaf Hjältar*. Den individuella stödverksamheten inom ramen för projektet *Elektra* har steg för steg begränsats och drivs idag som en ”sluss” där flickor och unga kvinnor kan få information om vilka möjligheter till stöd och skydd som de kan få genom myndigheter och andra verksamheter. Det andra projektet *Sharaf Hjältar* ledde till en mer permanent verksamhet som också kom att omfatta flickor och unga kvinnor, nämligen *Sharaf Hjältinnor*.

5.2. Har projekten lämnat andra spår efter sig?

En rad projekt lever vidare genom den kunskaps- och metodutveckling de stått för. Konkreta uttryck för detta var för projektet *Alima* att det bidrog till Malmö stads handlingsprogram för att förebygga våld mot kvinnor, och att moderorganisationen Bris har tagit in det hedersrelaterade perspektivet i senare projekt som

organisationen driver. Vidare har de fyra projekten *Dalila*, *SystraMi*, *I hederns namn* och *Ledarutbildning för tjejer*, producerat en metodbok utifrån sina erfarenheter. Ett projekt, *Kvinnlig könsstämpning – religion eller tradition?*, har producerat två dokumentärfilmer. Utöver detta har ett projekt lett till ett nytt: projektet *Donja* i regi av föreningen Tris driver idag ett projekt för flickor i särskolan som riskerar att utsättas för hedersförtryck

Utöver detta har projekten genom sina verksamheter påverkat individers livsvillkor och medvetande förutom föreningars, skolors och myndighetspersoners kunskapsnivå.

5.3. Vilka metoder har projekten använt och vilka har varit framkomliga?

I denna utvärdering beskriver vi de metoder projekten har använt, samt belyser, bland annat ur ett deltagarperspektiv, vilka som har varit mer framgångsrika än andra. Presentationen gör vi mot bakgrund av indelningen av projekten i de tre grupperna: individuellt stödarbete, attitydförändringar på individnivå och informationsarbete.

Kunskaps- och metodutvecklande erfarenheterna inom det individuella stödarbetet för flickor och unga kvinnor

- Det är oerhört krävande att bedriva ett individuellt stödarbete.
- Självhjälpsverksamhet i grupp fungerar inte.
- Gruppverksamheter fungerar om de tar utgångspunkt i något utanför den enskilda flickan eller kvinnan, som läxläsning, laga middag, lära sig cykla eller simma. ”Att göra”-metoder, där den enskilda lär sig genom faktiska beteenden, att göra nya saker, verkar viktiga.
- Gruppverksamheter fungerar bäst om de har få deltagare och mer än en ledare.
- Stödpersoner är ett viktigt stöd för den enskilda flickan eller kvinnan. Samtidigt bör stödpersonsverksamheten inte vara ryggraden i det individuella stödarbetet.
- De anställda har en nyckelroll i verksamheten – är ett slags nav i stödet för den enskilda. Vidare bör de anställda ha olika roller och funktioner gentemot den utsatta, som att ge individuellt samtalsstöd.

- Anställda och frivilliga som är engagerade i verksamheten behöver handledning och löpande kunskapspåfyllning.
- Det måste skapas en relation mellan den utsatta och någon anställd som den enskilda flickan eller kvinnan känner sig trygg med. De anställda kan behöva ha en ”mentalt hållande” roll i förhållande till den enskilda flickan/kvinnan.
- En central del i verksamhetens innehåll är att hjälpa den utsatta att lära sig hur hon ska skapa relationer till andra människor.

Ytterligare en slutsats, som framkommer av att *Dalila*-projektet övergick till en mycket större verksamhet, en boendeverksamhet:

- Ett boende där flickan eller kvinnan kan bo under en lägre tid behövs för att hon ska våga lämna familjen eller orka förändra sin situation.

Kunskaps- och metodutvecklande erfarenheter av attitydförändringar på individnivå

Attitydförändringsarbete har skett i olika sammanhang, bland annat i skolan och på fritiden. De metoder som använts i ett skolsammanhang är många, som teater och film, föreläsningar, gruppdiskussioner och individuella samtal. Dessa metoder förutsätter tre aktörgrupper: förutom ungdomarna själva, företrädare för organisationer i det civila samhället och företrädare för skolan. Det har varit frivilligorganisationen som inviterat ungdomarna till diskussioner och som fört dialogen. Skolans roll är att möjliggöra denna dialog och att skolpersonalen lär sig av den. För att skolpersonal ska kunna göra detta behöver de själva ha kunskaper i de teman som eleverna ska ägna sig åt.

Gemensamma erfarenheter för de projekt som drivits i ett skolsammanhang eller på fritiden:

- Ungdomarna var genomgående nöjda med den verksamhet de deltagit i och många hade fått nya kunskaper och även förändrat värderingar för egen del.
- Att åstadkomma förändringar i självförtroende och självbild genom att lära sig en färdighet är en verksam typ av metod.
- Förändringar i individers värderingar förutsätter kunskaper, och de som är ansvariga för diskussioner eller leder verksamheten behöver löpande påfyllnad och kunskaper
- Processen att åstadkomma förändringar kräver tid och stabila mötesplatser, exempelvis skolan eller fritidsgården.
- Ungdomar vill diskutera hur de upplever och hanterar konflikter som följd av att de kommer i kläm

mellan två kulturer.

- Pojkar har större erfarenheter av stigmatisering i det svenska samhället än vad flickor har.
- Frågan om det är rätt eller fel att flickor ska vara oskuld vid äktenskapets ingående verkar vara den fråga som det är särskilt svårt att förändra.
- Frågan om homosexuellas rättigheter i Sverige är utmanande och leder till omfattande diskussioner.
- Flickor har större förändringsbenägenhet än pojkar, och flickor ber för egen del om samhällets hjälp.
- Det är nödvändigt att tydligt problematisera oskuldstraditioner liksom traditioner som att ungdomar inte själva får välja partner, för att få till stånd en dialog med ungdomar.

Erfarenheter från de två projekten *Gamla och Nya värderingar* och *Jämställdhet för pappor och pojkar*, som drevs inom ramen för etniska organisationer och som riktade sig både till ungdomar och till vuxna:

- Målgruppen känner sig stigmatiserad genom den massmediala debatten om hedersvåld.
- Målgruppen hade erfarenheter av utanförskap såväl i Sverige som i det land de har lämnat och att detta påverkar möjligheterna att öppet föra en diskussion om hedersrelaterat förtryck och våld.
- Diskussionerna tenderar att bli mer allmänna om etniska svenskar är närvarande.
- Föreläsningar och aktiviteter som tar upp kontroversiella frågor behöver konkretiseras, om de ska leda till förändringar och djupare kunskaper.
- Det är en fördel för diskussionerna om projektledare eller organisationen som driver projektet, har gjort ett tydligt ställningstagande mot våld och förtryck i hederns namn.
- Unga män är mer benägna att förändra sina värderingar är vad gifta eller äldre män är.

5.4. Informationsarbete

Informationsarbetet riktade sig både till vuxna och till ungdomar, dock särskilt till ungdomar. Två verksamheter skiljde sig ut sig vad gäller att nå många. Detta var Elektra-teaterföreställningarna och de två dokumentärfilmerna om kvinnlig könsstympning.

Gemensamma erfarenheter från verksamheterna inom detta område:

- Behovet av kunskaper är mycket stort, såväl bland myndighetspersoner som bland ungdomar och vuxna i allmänhet.
- Deltagarna behöver ett sammanhang för att diskutera och närmare förstå innebörden av kunskaperna.
- Det är enklare att åstadkomma detta för ungdomar

än för vuxna, eftersom ungdomar oftast finns i ett skolsammanhang där diskussionerna kan föras vidare.

- Teater- och filmprojekt med efterföljande diskussioner i skolan kräver riktlinjer för hur sådana diskussioner ska föras.

5.5. Vilka hinder har projekten stött på?

Projekten har stött på en rad hinder. I enstaka fall har detta inneburit att projektet inte har kunnat genomföras eller har ändrat inriktning. De hinder som projekten mött i sitt arbete är av olika slag. Vi indelar dem i hinder som har att göra med fenomenet heder, och som kom att påverka projektets mål och medel. Nästa typ av hinder är de som beror på det civila samhällets karaktär, och som påverkade projektets självständighet och stabilitet. Det tredje slaget av hinder är de som ligger utanför dessa nivåer, på en samhällsnivå. Detta är hinder som projektet behöver förhålla sig till och som det inte kan påverka.

Mål och medel

Mäns heder och status knutet till flickors och kvinnors oskuld och sexualitet har en genomgripande betydelse såväl för berörda unga kvinnor som för unga män. Att vägleda ungdomar för att åstadkomma förändringar visade sig för flera av projektorganisationerna vara mycket svårare än vad de var förberedda på. Som det framgår av utvärderingen kräver detta förändringsarbete att en uppsättning olika metoder används. Detta gäller även för individuellt attitydförändringsarbete riktat till pojkar och unga män, trots att dessa unga män inte har samma kringskurna liv och inte är hotade på samma sätt som unga kvinnor är. Som följd av detta var det de projekt som pågick över längre tid som hade bättre möjligheter att utveckla och testa adekvata metoder. När det gäller individuellt stödarbete verkar det dessutom vara angeläget att enbart ha fokus på denna uppgift och inte samtidigt bedriva flera parallella verksamheter.

När det gäller metodutvecklingen för det individuella stödarbetet för kvinnor tyder resultaten på att våld och förtryck i hederns namn kräver särskilda metoder. Ett resultat är att självhjälpsgrupper som använts i annat stödarbete för våldsutsatta kvinnor inte fungerar. Gruppverksamheterna behöver ha fokus på annat än den enskilda kvinnans egna erfarenheter. Vidare visar erfarenheterna att gruppverksamheter i anknytning till ett skyddat boende ska bestå av grupper med få deltagare och ha mer än en gruppleddare. Den gruppverksamhet som genomgående var lyckad var

den som utgick från det vi kallar ”att göra”-metoder. Fokus för dessa verksamheter är att delta i eller lära sig en färdighet och inte den enskildes utsatthet och erfarenheter av detta. Detta resultat var särskilt tydligt för de projekt som hade detta som sin väsentliga metod.

Oberoende och stabilitet

Den andra typen av hinder har att göra med karaktären av det civila samhället. Å ena sidan är verksamheter i det civila samhället mer eller mindre oberoende av staten, vilket ger ett stort handlingsutrymme för nya idéer, människor och kreativitet. Å andra sidan kan instabilitet bli en följd av ett sådant oberoende. Arbetsinsatsen kan vara betald eller obetalt, den kan vara begränsad eller obegränsad, vilket kan leda till att verksamheten blir starkt beroende av de personer som är aktiva i den. Särskilt sårbara i detta avseende kan projekt som drivs av relativt nybildade organisationer vara. Detta betyder att Föreningen Glöm aldrig Pela och Fadime och även Föreningen Kvinnors Nätverk hade sämre förutsättningar än vad exempelvis Fryshuset hade vad gäller att starta upp och driva ett individuellt stödarbete. Samtidigt verkar det som om Fryshuset, genom sin övriga verksamhet som övervägande är inriktad på pojkar och unga män, inte lyckades utveckla kvinnoperspektivet på Elektra-projektet. Kvinnors utsatthet var tänkt att vara projektets fokus och den dominerade aktiviteten, men var det bara en kortare period. I stället blev en verksamhet för pojkar och unga män, *Sharaf Hjältar*, den helt dominerande. Ett argument för denna förändring var enligt de ansvariga att arbetet med kvinnorna var så krävande bland annat för att de var osäkra och ofta flyttade hem igen efter uppbrottet med familjen. Ytterligare en faktor som bör beaktas var att *Sharaf Hjältar* fick stor massmedial uppmärksamhet och ses som ett exempel på att verksamheter för män generellt tas emot mer positivt och förbehållslöst än verksamheter för utsatta kvinnor.⁸⁶ Så småningom fick det fortsatta arbetet för kvinnor en annan form, nämligen genom *Sharaf Hjältinnor*. Frågan är emellertid om innehållet i denna verksamhet sker på kvinnors premisser eller om den befinner sig i ”skuggan” av *Sharaf Hjältars* verksamhet. Mot bakgrund av Elektra-projektets tidigare historia där flickors intressen prioriterades bort och av Fryshusets större kunskaper om och inriktning på unga mäns intressen, är risken stor att också verksamheten i *Sharaf Hjältinnor* kommer att utgå från pojkars och unga mäns position i hederskulturen och inte flickors och kvinnors.

Förutom att projektorganisationen kan vara av det mer stabila slaget, kan en projektägare söka stöd

86 Leira 2002

eller samarbete med en kommun eller en annan mer etablerad organisation. Skälen kan vara både att nå stabilitet som att nå samarbetsorganisationernas målgrupper. Exempel på det senare är det samarbete föreningarna Syrianska/Arameiska Akademiker (SAAF-föreningarna) och Kurdistans Kvinnoförbund i Sverige hade såväl med en etablerad organisation inom sin religiösa/etniska tillhörighet som med den allmänt erkända frivilligorganisationen Rädda Barnen.⁸⁷ Dessa samarbetspartner gav projekten legitimitet, samtidigt som de sannolikt också påverkade projektens oberoende. Detta gäller särskilt för projektet *Gamla och Nya värderingar*. Förekomsten av hederstraditioner och bestraffningar av unga kvinnor som överskrider traditionerna, som tvångsäktenskap, hade sedan en längre tid tillbaka diskuterats inom den kurdiska diasporan men inte inom den syrianska/assyriska. För den sistnämnda gruppen var det personer utanför den etniska gruppen som aktualiserade fall av våld och mord i hederns namn inom ramen för projektet. Genom ett starkt avståndstagande till dessa personer från några av deltagarnas sida, påverkades projektledningen och deltagare så att det blev svårt för dem att problematisera kvinnors och barns utsatthet som följd av hedersrelaterade traditioner inom den egna gruppen.

Hinder på samhällsnivå

Hindren på samhällsnivå är av fyra olika slag. Det ena har att göra med deltagarnas erfarenheter av stigmatisering och rasistisk diskriminering. Det har framför allt varit projekt som aktiverar pojkar och unga män som har behövt förhålla sig till den här problematiken. Förutom de två nyss nämnda projekten gäller detta *Sharaf Hjältar* och *I hederns namn*. När det gäller de två sistnämnda bidrog deltagarnas egna erfarenheter av rasism och ”vi och dom” tänkande som följd av bostadssegregationen till stigmatisering. Dessa problem är det viktigt att ta på allvar och förhålla sig till. Detta gjordes bland annat inom *Sharaf Hjältars* utbildningar och i projektet *I hederns namn* genom att uppmärksamma den negativa kraften som pojkgängen kan representera.

Ett annat hinder har varit hot om våld mot projektledare och deltagare. Tre projekt har erfarit detta. Det gäller teaterpjäsen *Elektras Bröder* där fem föreställningar⁸⁸ ställdes in på grund av att skådespelarna utsattes för hot. Även Fryshusets *Sharaf Hjältar* fick avsluta sin verksamhet i ett område⁸⁹ på grund av hot mot deltagarna och mot projektledaren.

87 Projektet *Gamla och Nya värderingar* har dessutom haft länsstyrelsen i Östergötland som en samarbetspartner.

88 Fyra i Södertälje och en i Flen.

89 Detta var i Södertälje.

Hotet mot projektledaren uppfattades av Fryshuset som mycket allvarlig. Det tredje projektet som hade erfarenheter av hot var *Gamla och Nya värderingar*. I detta projekt var det en av föreläsarna som också var representant för en av projektets samarbetspartner, som efter föreläsningen som problematiserade såväl barns rättigheter som förekomsten av hedersrelaterat förtryck inom ramen för den syrianska kyrkan, utsattes för hot. Oavsett om detta kom att påverka projektledaren och projektet som helhet, borde projektägarna ha tagit avstånd från det som skedde.

Ett tredje slag av hinder mötte projektet *Kvinnlig könsstympling – religion eller tradition?* i och med att det budskap som i vissa delar förmedlades i filmen är i strid med svensk lag. Huruvida det var detta som innebar att projektets uppföljande delar inte genomfördes, vet vi inte.

Det fjärde och kanske det viktigaste hindret är diskrepansen mellan det civila samhällets organisationer och det offentliga samhällets organisationer. De förra har, som denna utvärdering visat, stått för förnyelse och är i detta avseende ett slags kunskapsproducenter, som enligt projektföreträdare inte har haft mottagare på den statliga och kommunala sidan. Att dessa frivilligorganisationers erfarenheter inte har tagits tillvara av samhället, säger något om samhällets syn såväl på dessa organisationer som på organisationernas målgrupper. Detta glapp mellan det civila samhället och staten är i första hand en statlig angelägenhet.

5.6. Hur många har projekten nått?

Hur många personer som projekten har nått är för gruppen av projekt som helhet omöjligt att besvara. Några av projekten har varit mycket noggranna med att dokumentera sin kärnverksamhet och att löpande registrera antalet verksamheter och deltagare i dessa. Andra har inte haft instrument för att kunna mäta sin verksamhet. Uppgifterna som dessa projekt kan förmedla bygger sålunda på uppskattningar. Vidare är det en del projekt som har haft en ganska omfattande följdverksamhet, som att projektet har väckt stort intresse, och att myndigheter eller andra organisationer har bjudit in projektledaren som föreläsare för att berätta om verksamheten. På detta sätt kan många nås av projektet. Dock är detta andra än projektets målgrupper.

Vi har under den löpande presentationen av projekten redovisat de uppgifter vi har om aktiviteterna i kvantitativa mått. Det är dessa kärnverksamheter som vi här sammanfattar.

Individuellt stödarbete

	Antal flickor som tagit kontakt/deltagit i verksamheten	Antal flickor som haft stödperson eller annat stöd	Antal flickor på resor under loven
Elektra	82	Mellan 41 och 23	13
Dalila	4 i veckan	69	13
SystraMi	30 i månaden år 2 och 3	70	42
Övriga	Vet ej	Vet ej	Vet ej

Denna översikt visar att så många som 180 unga kvinnor har fått ett ganska omfattande stöd genom dessa tre projekts verksamheter. I de flesta fall har detta varit ett långvarigt stöd bestående av mer än en insats.

Attitydförändringar på individnivå

	Antal ungdomar/vuxna som deltagit
Ledarutbildning för tjejer	40 flickor
Boxningsskola	18 flickor
Media mot hedersvåld	11 flickor och 5 pojkar
I hederns namn	50 elever intervjuades 24 elever i gruppverksamheter 39 enskilda kontakter 200 lärare/andra vuxna
Gamla och Nya värderingar	20 ungdomar i seminarier, ca 400 deltagare i en konferens.
Jämställdhet för pappor och pojkar	364 personer deltog i seminarium, 97 tvådagarskonferens, 35 ungdomar på sommarläger under en vecka
Sharaf Hjältar/Hjältinnor	108 ungdomar
Övriga projekt	Vet ej

Antalet ungdomar och vuxna som deltagit i projektens verksamheter är 1 411. Verksamheterna inom ramen för dessa projekt är olika krävande för deltagarna, från en mer omfattande utbildning till deltagande på ett enstaka seminarium eller konferens.

Informationsverksamhet

	Antalet ungdomar som deltagit	Antalet vuxna	Antalet vuxna och ungdomar
Donja	I 800 elever	190 lärare	
Alima	Sannolikt många, men vet ej	Sannolikt många, men vet ej	
Slöja eller Avslöja?			Enligt projektet: 30 000
Kvinnlig könsstympning?			Mellan 140 och 350 000
Elektras Systrar			Under 2 säsonger: 7000
Elektras Bröder			Under 2 säsonger: 5 000
Elektra Show			Under 2 säsonger: Vet ej, färre än Elektras Bröder

Uppgifterna om hur många som nåtts av projektens verksamheter är mycket osäkra. Detta gäller bland annat uppgiften om att 30 000 skulle ha läst den broschyr som *Slöja eller Avslöja?* producerade och att så många som 350 000 skulle ha sett filmen om kvinnlig könsstympning. De säkra uppgifterna rör de två teaterpjäserna *Elektras Systrar* och *Elektras Bröder* under två säsonger samt uppgifterna från *Donja*-projektet.

5.7. Allmänna rekommendationer

Den här utvärderingen rör ett begränsat antal projekt som på direkt eller indirekt sätt rör ungdomars villkor i ett hedersrelaterat sammanhang i Sverige. Trots detta visar utvärderingen att projekten genom både den helhet de bildar och projekten i sig genererar kunskaper av mer generell betydelse. Projekten delades in i tre grupper utifrån arbetets inriktning: 1) stöd och hjälp till utsatta individer, 2) individers möjligheter att testa och förändra egna normer och

värderingar och 3) ett informationsarbete.

Ett viktigt resultat är att det är särskilt krävande att bedriva ett individuellt stödarbete för utsatta flickor/kvinnor och pojkar/män. Det var endast inom detta område som det fanns projekt som inte lyckades starta det avsedda arbetet. Vidare var det relativt sätt färre projekt inom denna kategori än inom de två andra. Å andra sidan är erfarenheterna från projekten inom kategorin individuellt stödarbete av stor angelägenhet, vilket även gäller för de projekt som inte nådde sina mål. Fastän det inte fanns ett kunskapsutbyte mellan projekten så sker under perioden som helhet en kunskapsutveckling, från de projekt som startade i början på utvärderingsperioden till de som kom igång senare. En utvecklingsfaktor verkar vara att de senare genomgående var mer omfattande än de förra och därför kunde bedriva ett mer långsiktigt utvecklingsarbete. En slutsats och rekommendation mot denna bakgrund är att organisationer inom det civila samhälle som bedriver individuellt stödarbete, i form av skyddat boende eller annan jourverksamhet, behöver ha ett särskilt stöd från det offentliga sida. Detta är nödvändigt för att kunna bedriva en långsiktig och tillräcklig omfattande verksamhet.

Detta ligger i linje med projektens erfarenhet att det är tidkrävande och dessutom går ut över verksamheten att ständigt söka om nya bidrag för att få fortsätta. Förutom att det tar tid att söka ny finansiering, riskerar avsaknaden av långsiktig organisering att, som det står i regeringens budgetproposition 2011⁹⁰, ”brista i kontinuitet och systematisk kunskapsuppbyggnad”.

Detta tyder på att det inom det aktuella området, att beivra hedersrelaterat förtryck och våld behövs en länk mellan frivilligorganisationer och myndigheter. Frivilligorganisationer behöver ta del av varandras och av offentliga organisationers erfarenheter. Vidare behöver det offentliga ta del av frivilligorganisationers erfarenheter. Det ligger i samhällets intresse att mer långsiktigt stödja projekt som är nyskapande beträffande idéer och metoder. Detta kan ske på de sätt som framkommer av denna utvärdering, som att frivilligorganisationer utnyttjar den offentliga arenan skolan för att nå sina målgrupper, att myndigheter köper tjänster av frivilligorganisationen eller att mindre projektorganisationer får allierade både bland större frivilligorganisationer, Rädda Barnen, Bris och offentliga myndigheter. En svaghet i dessa sätt är att initiativet till dessa former för samverkan i första hand ligger hos frivilligorganisationen, vilket gör denna samverkan beroende av det civila samhällets organisationer och deras projekt. Som ett komplement

till dessa sätt att skapa stadga och utveckling för verksamheterna bör staten förutom som idag ge bidrag till frivilligorganisationer också ta ett eget ansvar i detta avseende. Sannolikt behövs en statlig etablerad organisation för landet som helhet och som omfattar alla verksamheter oavsett om de är det offentliga regi eller frivilligorganisationers, där en viktig uppgift är att vara en länk mellan frivilligorganisationer och myndigheter.

Ett särskilt angeläget område för det offentliga ansvar är, som framgår ovan, det individuella stödarbetet för utsatta flickor/kvinnor och pojkar/män. Inom detta område behöver såväl en samordning av alla verksamheters erfarenheter som en metodutveckling ske.

90 Prop. 2010/11:1

REFERENSER

- Aronsson, G. & Smedler A. C. (1985). Statliga arbetsledares attityder till handikappade. Psykologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Barth, Fredrik (1969/1998). Introduction I Barth Fredrik (ed.) *Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference* Prospect Heights, III: Waveland Press.
- Bauböck Rainer (1996). Social and Cultural Integration in a Civil Society in R. Bauböck, A. Heller & A. Zolberg (eds.) *The Challenge of Diversity. Integration and Pluralism in Societies of immigration*. Aldershot, Avebury.
- Beşikçi, İsmail (1990). Devletler arası Sömürge: Kürdistan, 1990, Alan Yayıncılık. Istanbul.
- Berrol, C.F. (1984). "Trainee Attitudes Toward Disabled Persons: Effect of a Special Physical Education Program". I *Archives Of Physical Medicine And Rehabilitation*. Dec. 65(12).
- Billinger, K. (2005). Fokusgruppen – en datainsamlingsmetod. Lund: Studentlitteratur.
- Brå (2010). Mäns våld mot kvinnor, hedersrelaterat våld och förtryck samt våld i samkönade relationer. Slutredovisning av ett regeringsuppdrag Rapport 2010:18
- Campbell, John, K. (1964). *Honour, family and patronage: A study of institutions and moral values in a Greek mountain community*. Oxford: Clarendon Press.
- Chinthio, Hanna (2005). Om oskuld, heder och giftermål i barnens hjälptelefon hos BRIS och BRIS-mejlen, i *Att möta flickor och pojkar i starkt patriarkala familjer – teori och praktik*, Allmänna Barnhusety, Skriftserie 2005:3.
- Coomaraswamy, Radika (2005). Violence against women and 'crimes of honour' in Welchman, L. and Hossain, S. (eds.) *'Honour' Crimes, paradigms, and violence against women*. Zed Books, London.
- Delaney Carol (1987). *Seeds of Honor, Fields of Shame*. In: Gilmore DD (ed.) *Honor and Shame and the Unity of the Mediterranean*. Washington DC: American Anthropological Association Special Publication nr 22 s.35–48.
- Danielson, Zetterberg & Amnå (2009). Bidrag till vad? En kunskapsöversikt över effekter och metoder rörande statliga bidrag till ideella organisationer, i Ungdomsstyrelsen, *Konsekvenser, resultat och effekter*.
- Derné, Steve (1994). Hindu men talk about controlling women: Cultural ideas as a tool of the powerful. *Sociological Perspectives*, nr 37 s.203–227.
- Ekström, Simon (2009). *Hedersmorden och orden: berättelser om kultur, kritik och skillnad*, Makadam.
- Eriksson, Maria & Berg, Lena (2010). *Kunskap och praktik i utveckling. Utvärdering av Allmänna Arvsfondens stöd till projekt om mäns våld mot kvinnors och barn*. Allmänna Arvsfonden.
- Gardell, Mattias (2010). *Islam och muslimer i Sverige. En utvärdering av trettio projekt finansierad av Arvsfonden 1994–2006*, Allmänna Arvsfonden.
- Ghadimi, Mariet (2007). Om kravet på oskuld. En studie av flickors respektive pojkars föreställningar. *Socialvetenskaplig tidskrift*. No 1:2007, årgång 14.
- Grina, Terje (1997): *Det viktiga mötet*. Stockholm: Natur och kultur
- Gruenbaum, E (2001). *The female circumcision controversy: an anthropological perspective*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Grønlien-Zetterqvist, Kirsten (2002). *Att vara kroppssubjekt. Ett fenomenologiskt bidrag till feministisk teori och religionsfilosofi*. Doktorsavhandling, Uppsala universitet
- Hanberger, A., Ghazinour M. & Mårald, G. (2008). Regeringens insatser mot hedersrelaterat våld 2003–2007 – slutrapport från den nationella utvärderingen. Evaluation Reports No 25.
- Håkansson, Per Arne (2006). *Insatser mot*

- hedersrelaterat våld – resultatutvärderingar i andra länder. Sammanställning av rapporten *Indsatser mot aresreteret vold*. IMS.
- Håkansson, Per Arne (2007). *Frihet och familj. En uppföljning av skyddade boenden för personer som hotas av hedersrelaterat våld*, Socialstyrelsen.
- Jemtborn, Annika (2009). *Behandlingsinriktade familjehem*. Kvinnors Nätverk/Linnamottagningen.
- Justitiedepartementet, faktablad, *Regeringens insatser för ungdomar som riskerar hedersrelaterat våld*. Ju 04.17, november 2004.
- Kadic, Dino (2008) *Utvärdering av SKRUV-projektet* Högskolan i Halmstad.
- Kağıtçıbaşı, Cigem (2007). Family, Self and Human Development Across Cultures. Theory and Applications. Lawrence Erlbaum Associates, Inc., Publishers: New Jersey
- Kandiyoti, Deniz (1988). Bargaining with Patriarchy, *Gender and Society*, Vol. 2, No 3 pp 274-290
- Kandioty, Deniz (2007). Introduction i Tillion, Germaine *My Cousin, My Husband. Clan and Kinship in Mediterranean Societies*. London: Saqi Books.
- Karlsson, Ove. (1999). Utvärdering- Mer än Metod. Tankar och synsätt i utvärderingsforskning. Stockholm: Svenska kommunförbundets Forskningsråd.
- Khan, Tahira, S. (2006). Beyond Honour. A Historical Materialist Explanation of Honour Related Violence. New York: Oxford University Press.
- Koch, Stefan (2006). Elektra – En tankesmedja på Fryshuset. Stockholm: Fryshuset/Allmänna Arvsfonden.
- Kurkiala, Mikael (2005). *I varje trumslag jordens puls*. Stockholm: Ordfront.
- Kvale, Steinar. (1997). *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur.
- Larsson & Westergren (2008). *Elektra Show – en utvärdering om teater som verktyg för dialog*, c-uppsats, institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.
- Larsson, S., Lilja, J. Mannheimer, K (red.) (2005). *Forskningsmetoder i socialt arbete*, Lund: Studentlitteratur.
- Leira, H. K. (2002). To skritt fram, ett tilbake, og nye to skritt fram? Om motstand mot kunnskap om menns vold mot kvinner. I Råkil, M (red.) 2002. *Menns vold mot kvinner – behandlingserfaringer og kunnskapsstatus*. Universitetsforlaget: Oslo.
- Mernissi, F (1992). *Virginity and patriarchy* Women's studies International Forum. Vol. 5. No. 2, s. 183–191.
- Millberg Jallow, Lina & Walve, Emma (2009). *Ledarutbildning. En metodbok för att utveckla självkänsla hos unga*, Botkyrka.
- Noble, Greg. (2007). Respect and Respectability amongst Second-Generation Arab and Muslim Australian Men. *Journal of Intercultural Studies*. Vol. 28, No. 3, August 2007, pp. 331–344.
- Prop. 2009/10:55 *En politik för det civila samhället*, Utbildningsdepartementet.
- Prop. 2010/11:1 *Budgetpropositionen för 2011*, Finansdepartementet.
- Regeringskansliet (2005). *Combating Patriarchal Violence Against Women – Focusing on Violence in the Name of Honour, Report from the international conference, Stockholm, 7–8 dec 2004*.
- Regeringens skrivelse 2007/08:39. *Handlingsplan för att bekämpa mäns våld mot kvinnor, hedersrelaterat våld och förtryck samt våld i samkönade relationer*. Integrations- och jämställdhetsdepartementet.
- Regeringens skrivelse 2009/10:229 *Handlingsplan för att förebygga och förhindra att unga blir gift mot sin vilja*, Integrations- och jämställdhetsdepartementet
- Rikspolisstyrelsen (2009). Hedersnormer och hedersrelaterat våld.
- Safilios-Rothcild, Constantina (1969) "Honour" Crimes in Contemporary Greece. *The British Journal of Sociology*, vol. 20, nr 2 s.205–218.
- Schlytter, Astrid (2004). *Rätten att själv få välja: arrangerade äktenskap, kön och socialt arbete*. Lund: Studentlitteratur.

Schlytter, Astrid & Kanakura, Liv. (2006) *Elektra – ett projekt mot hedersförtryck och våld*. Stockholm: Allmänna Arvsfonden.

Schlytter, Astrid och Linell, Hanna (2008). *Hedersrelaterade traditioner i en svensk kontext. En studie av omhändertagna flickor*, FoU Nordväst, Forskningsrapport 2008:2.

Schlytter, Astrid, Högdin, Sara, Ghadimi, Mariet, Sjöberg-Backlund, Åsa & Rexvid, Devin. (2009). *En undersökning av flickor och pojkar som lever under hedersrelaterad kontroll i Stockholms stad – omfattning och karaktär*. Stockholms universitet.

Schlytter, Astrid, Högdin, Sara & Rexvid, Devin (2009). Rätten att själv få välja vem man ska gifta sig med, i *Gift mot sin vilja*, Ungdomsstyrelsens skrifter 2009:5.

Schlytter, Astrid (2010). Hedersrelaterade värderingar och normer i en svensk kontext i Singer A., Jaanterä-Jareborg, M. & Schlytter, A. & *Familj, religion, rätt*. En antologi om kulturella spänningar i familjen – med Sverige och Turkiet som exempel. Uppsala: Iustus

Sen, P. (2005). 'Crimes of honour', value and meaning in Welchman, L. and Hossain, S. (eds.) *'Honour' Crimes, paradigms, and violence against women*, Zed Books, London.

Sjöblom, Y. (2006). *I skuggan av Fadime och socialsekreterares arbete med hedersvåld*. FoU Nordväst. Rapport 2006:4.

Songe-Møller, Vigdis (1999). *Den greske drømmen om kvinnens øverflødighet. Essays om myter og filosofi i antikkens Hellas*. Oslo: Cappelen Akademiska Forlag.

SOU 2005:81. *Källan till en chans*. Nationell handlingsplan för den nationella barn- och ungdomsvården. Betänkande av sociala barn- och ungdomsvårdskommittén. Socialdepartementet. Stockholm, Fritzes.

Söderbom, Kristina (2005) *En kartläggning av Linnamottagningens hedersrelaterade ärenden*, c-uppsats, Institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.

Suad, J (1994). *Brother/sister relationships: connectivity, love and power in reproduction of patriarchy in Lebanon*, *American Ethnologist* 21(1):50–73.

Tillion, Germaine (1966/1983/2007). *My Cousin, My Husband. Clans and Kinship in Mediterranean Societies*, Saqi Essentials, London

UN Document E/CN.4/2002/83. *The Integration of Human Rights of Women and Gender Perspective. Violence against Women*.

Ungdomsstyrelsen(2009). *Gift mot sig vilja*, rapport 2009:5

Vedung, Evert (2002). *Utvärderingsmodeller, Socialvetenskapligtidskrift nr 2–3*.

Wijkström, F. (2004). "Changing focus or changing role? The Swedish nonprofit sector in the new Millennium" i Zimmer, A. och Stecker, C. (red.) *Strategy mix for nonprofit organizations: Vehicles for social and labour market integrations*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers

Wikan, Unni (2003). *En fråga om heder*. Stockholm, Ordfront.

Östberg, Maria (2005). *Jag är min egen person. Utvärdering av Kvinnors Nätverks tjejprojekt 2001–2004, Kvinnors Nätverk/Linnamottagningen*.

Övrigt

Berbang, april 2002

Expressen/kultur, 31 jan 2002

Jemteborn, Annika (pågående) *Erfarenhetsbaserad kunskap om arbete med utsatta flickor med invandrarbakgrund* avhandlingsarbete, institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.

<http://www.fokus.se/2007/06/mord-ar-mord>

http://www.s-info.se/region/show_news_g.asp?id=196&news=1436&navi=35

<http://www.kurdistan-post.com/News-file-article-sid-22516.html> <http://www.kurdiskarf.org>